196

सिद्धान्तकौमुदी व्याख्यानम्
शब्देन्दुशेखरः स्वरप्रक्रिया
ले० नागेश भट्टः, अपूर्ण

Folios 44
42 Missing

कुल 43

प्रौढ़ मनोरमा

शब्देन्दुशेखरः
स्वर प्रक्रिया

१९६

स्वर प्रक्रियाका शब्देंदुशेखर ॥

शु·शे
१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ साधारणा प्रकृति प्रत्यय समास तिङं·त विषयकतया पंचभिः प्रकरणै रुद्रदत्ता हि
स्वराश्चिन्त्या पादपिडुः साधारणा स्वरा स्तावद्दर्शयन्नुदात्तमिति एकवर्जमिति द्विनापायां चेतिरागमुक्तः
मवतत्रैत्वरापामित्यपेकपरीक्षायामित्यनुवर्त्ततरतिचेतः रहाप्यस्तिपरीप्सा· तथाहि पद्यानेोद
हि विधीयते तत्रतत्समकालमेव शिष्टमनुदात्तं कृत्वं स्वनत्तु विलंविततया मित्यर्थः एतद्वरणामुक्तं
धापकेपदमजयां स्पष्टं यद्दापरीप्सायामिति मापिकं· एतच्चाद्वैवपदमजयांस्पष्टं· परिभाषयामि
नाधिकारः· अस्वरितत्वात्स्वैकवर्जमित्यस्य वेप र्य्यापतेश्च· तत्रसूत्रविद्वेपानाव चनसामर्थ्या
देवनिघातामहत्त्रेः किंचानुदात्तश्चसमानोदरेशायितचौ वेदात्तस्माघसंग्रहापत्तेः नापिविधि
त मासतिकएकोवर्जनीयइतिनत्ताये तः· एवंचादि निगमनाविरहात शास्त्रविहितोदात्तस्वरितलक्षा
... वं घाये ववर्जनायत्रो· आमलकाजरत्याहि वुदात्तवतुष्पदे पतत्तद्धि डोषप्रपस्वरेशोदात्तः॥
गतिकारकेति कृत्स्वराः दीर्घंकाशतुषभ्राष्ट्रवटंजेरतिप्रवेपदाद्युदात्तत्वं अत्यात्मलेवकुवरतिलका

राम
१

५२

णाकारस्योदात्तत्वमिति विशेषाभावाद्युगपदुदात्तचतुष्टयं स्यात् अस्य तु मकाराकारोऽवकाशः स्यादिति भावः
परिभाषायाः लिंगमाह स्वरविधीति । स्वेतु उदात्तशब्द अर्शआद्यजन्तः पदसामान्याधिकरण्यात् उदा-
त्तस्य विधीयमानत्वात् द्विरुदात्तः स्वरितो वा न उर्णुतरस्मिन्न हि धावेवास्यो यस्मान्नरस्या हयस्मिन्
दिरगेति अत्र परत्वे भाभाविन्यप्यन्तरंगत्वात् पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तेः परग्रहणानुपपत्तिर्माणार्थं अत एव धातोरित्या
दैनदोषः तथ्या वर्ती तु यदसमुदायः पदस्य यदत्वं भावितस्यैवैकवर्जमनुदात्तमित्यपोतः स्पष्टं चेदं विकारा वि
रेनुदात्तादेश्चेति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः तमेकमिति एकग्रहणं विधीयमानोपलक्षणं एवं चतवेचांतरत्या
दोद्यादीनां वर्जनं सिद्धिः इंद्राबृहस्पती इत्यत्र देवताद्वंद्वे चेति पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेयेत्रैपाणां वर्जने
बृहस्पति शब्दोहि वनस्पत्यादित्वात् उदात्तरगतिवोध्यं न चैवं समाने स्वः सचोदात्त रत्यनेन प्रत्ययोदात्तत्वस्य
साद्देशोदात्तत्वस्य चैकेनैव सूत्रेण विधानात् उभयोर्वर्जनापत्तिरिति उदात्तद्वयं प्रबृणोः स्यात् रगतिवाच्यं तत्
वैवानस्येत्यादौ युगपद्ग्रहणेनोभयोरेकत्रासमावेशन्नापन्नादिति भावः अत्र उपस्मिन्पदे यस्यासवस्था
यस्याच उदात्तो हि विधीयते तत्र पदे तस्या भवस्थायां संनिहितमजं तरं निहन्यते रगतिवोध्यं स्पष्टं चेदमा

तो

श्र·श्रो·
२

माद्युदात्तश्चैति सत्रे पदद्वयं पठितं व्याख्येयं नु तदत्यत्र श्नोर्निघातो न सिध्यतीन्न स उदात्तत्वप्रवृत्तिकाले संनिहितत्वात्तर
तिवाच्यं युगपत्प्रहणोनानुदात्तातिरिक्तस्वरयोरसमावेशत्वायमात्तश्च स्वरवस्याच उच्चारणाभा
वात्ततत्तु सिद्धिः॥ अत एव चिनुरित्यत्र नुशब्दोकारस्योदात्तत्वसिद्धिः॥ अन्यथा यणादेशत्वाद्देतन्नरंगत्वाच्च विक
रणात्पूर्वं होतनत्स्वरेणासंनिहितस्यापि श्नोरनुदात्तत्वापत्तिः॥ आद्युदात्तश्चेति द्वित्रिर्ध्यायाद्वितीयसूत्र
योर्भाष्ये स्वरसत्त्वस्य संनिहितायोपि निघातप्रवृत्तिरित्यर्थे हश्यते तस्याप्रभावकपरग्रहणं पस्मिणा
र्थमेवं व्याख्येयं यावतः पूर्वत्वं भावि यावद्भूतावतस्तावद्वयत्संनिहितमजंतरेनन्निहन्यते॥ अत एव चिनुत
इत्याहो श्नोर्निघातः॥ ध्वनितं चेदं पुंसोसुङित्यत्र भाष्ये परयोः प्रवोधात्युक्तेस्तास्तस्थाः॥ एकश्रुतिविध
ये उदात्तादिस्वरहितस्याप्युच्चारणादर्शनात्॥ एकश्रुतिशास्त्राणां स्वरपवाधनार्थत्वेन विधेयार्थं
यपतौ निपात मकत्वापोगात्विनुइत्ते तुच्छन्नतव्यूहपरिभाषाप्रसाधनीयं॥ आद्युदात्तश्चेति सूत्रविषया
दित्वविषये प्राप्तनादि स्वरस्याभाष्यप्रामाणापादितव्यूहपरिभाषा॥ अद्वदत्तावपि अन्यविषयेत दमदे
तैसांलाभावादितेएवंचागाभाष्ये अनुदात्ताशतिना पूर्वमिताति हि कुरुपंच कार्यकालेवातएव दीर्घकाशेत्यपे

राम
९

तेणास्युत्वात्स्वरवं वत्क्वरतिविप्रतिषेधउपपद्यते अन्ययोभयोःसंभवेनासंभवाभावादि प्रतिषेधो न स्यात् । कार्य

कालपक्षे तु उभाभ्यामप्यस्यैकवाक्यतापातेन वावर्ज्यमानताऽनेन वेति परेणोपपद्यते तत्रोऽर्दिरोधात कालं नात

एवापि सुतप्रकरणोक्तं तच्च कार्यकालत्वेप्यस्याःस्वरितत्वप्रतिलाभाद् अधिककार्यार्थत्रिपादीमध्यवर्तिरत

एवास्याधिकारत्वेपन्येसंज्ञाध्याय्यास्वरास्ताऽसंगृहीताःस्युरित्येच दूषणं तत्स्वरितोवानुदात्ते पदादावि

ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेवासिद्धविषये ऽस्याप्रवृत्तिरुक्ता चेपादिव्यासिद्धविषये न हि तत्रासिद्धविषये

चगोपायतमिति गुपेर्धातोरित्यंतोदात्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तेश्शायगोपायेत्यायान्तस्य धातुत्वात्धातु

स्वरेणाकारोकारऽन्तेशद्धात्सार्वधातुकस्वरेणानिहतःशबकारेणापित्वादनुदात्ते नैकादेशउदात्तःत

तस्तमित्यस्योदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितःनचोक्तातिरिक्तस्वरयोरसमावेशस्य ज्ञापनात्कथमत्रोदा

त्तस्वरितयोःसमावेशःनचासंनिपातपरिभाषयानदोषःतस्याश्च नित्यत्वेनस्वरविधावप्रवृत्तेःच

त्स्वरितयोःसमावेशःनचासंनिपातपरिभाषयानदोषः तस्याश्च अनित्यत्वेनस्वरविधावप्रवृत्तेः अत्र

न्यथांतोदात्तादन्तरपदादन्यतरस्यांह्रस्वनुड्भ्यामतुबित्यादिभिरप्रिस्वरेकृतेशेषनिघातेनस्यात्तरस्तिवा

चंद्रेस्यास्वरितस्यासिद्धत्वेनाहोघातहेतिदिशानुगोपायतमित्यादौगुपेरपिधातुत्वान्निमित्तको॥

श्रा·श्रो·
३

कारोदात्तत्वस्यापि श्रवणापत्तिरत आहास्मिन्निशिष्टेति। तस्मिन्सतीति विहितेत्यर्थः। सतीत्यस्य उत्पन्ने इत्यर्थः। आ
सभुवीतस्य स्वरात्। तथापि मास्त्वगौ भवतीत्याह। भवते रूपसत्यर्थं कृत्वात्रैतच्चान्यायसिद्धं पदापदाप्नोप्ठ
दात्तस्वरितविधिः प्रवर्तते तदानदात्तेन तेन सहानुदात्तेपदमित्येकवाक्यतया प्रवर्तते। यथोद्देशपक्षेपि वि
धीनामन्त्रसांनिध्येन तैरेकवाक्यतायास्वीकारात्। ततश्चोत्सर्गस्यापवादस्य वाक्यस्यैव चरमाश्रासित्त
हेकवाक्यतापन्नयानयोर्लक्ष्यं व्यवस्थाप्यते। अत एवोपगवत्वमित्यत्रापि प्रत्ययेत्वप्रत्यये अहित्वा
आद्युदात्तश्चेति प्रवर्तमानं स्वरसैव प्रथमप्रवृत्तिबाधेन द्वितीयप्रवृत्त्या लक्ष्यं परिनिष्ठापयतीत्याद्युदा
त्तश्चधातोरित्यादीनां व्यञ्जिपक्षेनिभिन्नभेदेनभिन्नत्वात्। एवं च पदात्प्रत्यययाद्युदात्तत्वं तदा गुणो निहत
त्वं ततो धातुत्वे पुनर्धातुस्वरप्रवृत्तौ पाशङ्काप्यनुदात्तरत्यादिर्वा स्यं अन्यथेति अत्र बलाय कंतासेः
परस्य लसार्वधातुकस्यानिघातविधानं प्रथम्यापौर्वकरणानां लकारविशेषापेक्षतया तिवादीनां ल
मात्रापेक्षत्वाह तरंगत्वेन तिबादीनामपि केचीधर्यापेक्षत्वेन बहिरंगत्वेन तु परत्वेन तिबादिषु कृतेषु कि
यमाणास्यतासिस्वरस्य सतिशिष्टत्वाछेषनिघातेन सिद्धं तदैयर्थ्यं स्यात्। एवमेव यद्यापिलस्यातिप्रसक्तत्य

राम
३

स्यानुदात्तङितः तङ् इति प्रकरणेनैकवाक्यतानुदात्तस्य वद्धिपेक्षत्वेन वहिरंगत्वादंतरंगत्वान्नासो क्तेति बाह्यपेक्षं प
हिवास्यतासीत्यत्रार्धधातुकस्यानुवृत्त्येल्लावस्थायामेव स्यादयस्तर्हि हवावृनिकमिति बोध्यं अस्य चानि
शेषापेक्षत्वात् सार्वधातुकस्वरापेक्षयापि विवेकाग्रणात्स्वरस्य दुर्वलत्वं धात्वादिस्वरापेक्षया पाठप्राबल्यम्
वश्यत एव त्यगानात्याहोच्यते उदात्तत्वासिद्धिः इदमपि सार्वधातुकस्य अप्रमाणत्वे एव तेन [illegible] नुदात्ताहे
नहोषः तस्यातिरिति चान्तोदात्तं पदं अत्र च न सार्वधातुकमिघातोनास्ति अडुपदेशादिति तपरकरणात् शन
रत्पस्याद्देतत्वाभावात् तिङ अतिङ इति तन सहोतापस्य रोहसौ रति पूर्वं चरणो यद्वृत्तस्य प्रसक्तत्वेन यद्वृत्ताद्धि
त्यमिति निषेधात्तस्य च व्यवहिते पि प्रवर्तनादिति बोध्यं अनुदात्तस्य च यदत्र अवकर्षात्वतत्रत्यतोन्तं
तिनानुवर्त्तते अयोगपत्वात्तन्तेया। हेपत्रेभ्यनेनात्रानुदात्तं वर्णात्परापश्चः उदात्तेत्वानुदात्तत्वपावर्णाध्यार्थ
र्वन्तूए वचसप्तमी निर्देशे नानुदात्तवर्णात्पराम्यर्थः स्पष्टुध्यात्लोपात्परसेवग्रहणात्पुरुष्मभ्य मित्यादाव
देरुदात्तत्वासिद्धिः नचैवमपि पुष्म भ्य मित्यत्र सुप उदात्तत्वोपाते भिस्तत्वे पि नावपवस्यतत्व पि तिकथंयत्र
ग्रहणोनवर्णाग्रहणामिति वाच्यं उदात्तयोरुदात्तस्वरितयोर्वैकत्र पदे भावेनतयोः परयोरुदात्तलोपाभा

माशे
४

...न्यथा[illegible]...दात्तस्येति अनुदात्तमात्रग्रहणार्थं अतो निमित्तभूतसमुदायप्रविष्टस्यापि ग्रहणमिति तेन दोषः। न तथा
वृ भाविता भावेनापि निमित्तव्यवहारात् ननु माहि धुक्षातामित्यादौ एतत्सूत्रविरहितमाष्यादौ स्यपदं न द्वासंग
तं अत्र हि आतां आत्मने पदस्वरेणोदात्तः वसो विकरणात्वात् अनुदात्तः ततश्च उपदेशादिति स्वरं बाधित्वा यरत्वा
त वस्यापवादिति लोपे अनुदात्ते परे उदात्तलोपाभाव इति चेन्न। अत्रापवादस्य लसार्वधातुकानुदात्तविषय
[illegible] भाविता भावेनाताम् एवं माधुक्षातामित्यत्र विकरणस्वरेणाप्रत्ययस्यापि प्राप्तस्य प्रत्ययस्वरे
णोदात्तयोर्दात्तलोपसत्वात्। न चैवमप्यनुदात्ते परे लोपाभावः अनुदात्तपदेनाविद्यमानोदात्तस्ये
[illegible] ग्रहणात्। स्यपदं चेदं गौरसरत्यत्र माष्ये द्वाभिति। पचादौ द्वेवृद्धिति पाठेन टित्वान् ङीप्। चौ उदात्तनि
वृत्तीति देवद्रीचीत्यादौ च तेरपदग्रहणात् इति स्वरेणोदात्तस्य अवर्ते कारस्यापवाद इति लोपे ङीप अनुदा
त्तस्य चेति स्वरेणाप्राप्तस्यैत्वम्। न च पराच इत्यादौ हात्स्वरं बाधित्वा ऽनिगन्ते चतावितिसूत्रं प्रवृत्त
इति स्वरत्वेनाद्युदात्तत्वे च इत्याकारलोपे रहे चौरितार्थं न द्वयोरुदात्तलोपोस्तीति वाच्यम् अनिगन्ते चतौ
विति[illegible]र्थं चतुस्वरापवादत्वेनैव ह्य माणत्वादित्याहुः। ननु दधीव इत्यादौ उदात्तनिमित्त अचर इति लोपे दधीव

राम
४

रित्तार्थमिति किं यं नर्द्दपवादस्त्वामहं आह अन्नतद्धित इति । नगोश्वन्निति सूत्रे पादिके चिह्नत्वानापादिभक्तिस्वरस्य नि
षेधकमित्यत्र समर्वे ऽसिद्धवत्सूत्रे विप्रतिषेधसूत्रे च भाष्ये उक्तत्वेन दधीचः इत्यादौ बुद्धादि निवृत्तिस्वराप्राप्तिवि
षये ऽस्यावारितार्थ्यान्नास्य तदपवादत्वं परत्वेन न्यतोऽहाह रणो तद्बाधकत्वं तदाधीन्न इत्यादौ नुसति शिष्टत्वेन त
त्याप्राप्तवत्तद्धित इत्यादेरप्यपवादकमिति भाष्ये स्पष्टः । पया । आमंत्रितस्यादेरिति आमंत्रितविभक्त्यंतस्य ति पाठस्त
त्रैवककममाहात् एकपदस्वरेऽलुकि प्रतिषिद्धमपि प्रत्ययपूर्वपदस्य रांसयोर्मंत्रितसिद्धलुक्स्वरवर्जमिति वचना
द्धेहेयतएव । प्रियपवारिः । इमं मेइति अत्र गंगाप्रभृतीनामविद्यमानवत्त्वेपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां मया
निघातः । शृणु धीत्यस्य तु पादादित्वान्न निघातः । स च पदपाठे स्पष्ट एव । संहितापाठे तु स्वरितात्संहिता
यामित्येकश्रुतिः । अन्वयात्परस्य पर्यायाभवन्ते ते । आमंत्रितं पूर्वमित्यादि द्विसूत्री पुष्पदस्मत्यकरणो व्याख्या
ता । अग्नेत्रातरिति । अग्नेरिह विशेष्यत्राणकर्त्तेति विशेषणं । अग्ने त्रातः सहस्कृतेति मंत्रे शुचिव्रतेति वि
शेष्यत्वे न विवक्षितं अतो अग्ने इत्यस्याविद्यमानवत्त्वाभावात् त्रातरित्यस्य निघातः । एवं तत्तउन्नेरेषामिति
बोध्यं । देवीः षडिति अत्र देवी इत्यामंत्रितं पूर्वेनाविद्यमानवत्त्वे न षडित्यस्य निघातो वैकल्पिकः । षष्ठ्यां

शा॰ श्रो॰
५

5

तमिति॰ अत्र षष्ठीशब्देन तदर्थो विभक्तिरुच्यते तेनगोषु स्वामिन्नित्यत्राऽपि परांगवत्वं सिद्धमित्याहु॰ आमंत्रितं
प्रतीति॰ आमन्त्रितार्थे केदृशा किं पां प्रतीत्यर्थः मद्राणां राजन्न॰ सत्व्यासी व्या नित्यद्दाहरणे॰ अत्र विशि
ष्टस्यामंत्रिताद्युदात्तत्वं॰ अवेदेवोध्यं॰ षष्ठ्यंतस्य कारकस्य च समानाधिकरणं यद्विशेषणं तस्यापि पं
रांगवत्वमिष्यते तेन अत्र हृस्य राजन्॰ पुरुषतीक्ष्णाया सत्व्यासीव्या नित्याद्देशोपहृत्र पस्यै कमाद्युदात्तत्वमव
ति॰ सुमर्थानुवृत्त्या वेति। सामर्थ्ये चात्र व्यपेक्षैव शब्दाधिकारात्। सा च वस्त्वत्र राजन्॰ पुरुषा गच्छेत्याद्देयपरां
गवत्वं वारणाय तत्र वाप्यस्व शपकानि भाव॰ व॰ तत ॥ तन्निमित्तग्रहणां कार्ये॰ आमन्त्रितार्थं प्रतिपत्त्रिमि
त्तेन तत्प्रतिपादकं पत्तदेव परांगवदित्यर्थः॰ अत एव गोषु स्वामिन्नित्याद्दे॰ परांगवत्वं सिद्धं॰ समर्थग्रहणा
नुवृत्तेस्तु भाष्यासंमतेति निरूपयितुं मंजूषायां समासशब्दाद्देसुवितिनुयोद्य पाद्यमाने तपन ध्वाह्यपर्थं त्व
द्देयपायाउपाह पाज्ये इत्यस्ति सामर्थ्यं। तन्निमित्तग्रहणात् तत्रार्थमेव तत्तत्स्वरस्तुते॰ कूपे सिंच नित्या
दौ भूत्वाहि किं न नच पूर्वस्य परांगतत्वेन पूर्वं सिन्यस्य प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिः॰ सुनिष्ठस्वाश्रयनिवृत्तिश्चाप्ता
परांगास्ता पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तेरात निष्ठस्वाश्रयनिवृत्तोचमानाभावात्पाद्दा दित्वेन नषत्वप्राप्तिः॰ तथा च

राम
५

यं नम नित्यादावत्वं रपदत्वाभावेन णत्वप्राप्तिं इच्छन्नेतिस्वरग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं । भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेष्टा
पत्तेः । परग्रहणं अस्य च्छार्थम् । अंगग्रहणं शुभं पोरा द्युदात्तत्वाभावाय । वृत्तकरणात्त्वाश्रयमपि तेन आमु
कुंडेनाटनित्याद्दो आमण्एकांतरम् इति अटनित्यस्य निघाताभावे कुंडेनेत्यस्यापि न भवति । पूर्वांगवहि
तिसुवत मामंत्रितेप्वर्व श्रिन पूर्वांगवदित्यर्थः । छंदो विषयमेतन्नू उदात्तस्यानेऽइति । अनुवादे पियथ
षष्ठीस्यानेऽइत्यस्य प्रहृत्तिस्तथा । श्लोपोन इत्यत्र निरूपितं अभ्यभीति । अभिरूपसर्गाश्चाभिवर्जमि
त्यतोदात्तः । नित्यवाप्सयोरिति द्वित्वं च अनुदात्तं चेत्यपरो अनुदात्तः । सर्वस्य परिणाच्चदात्तपराः । परत्वात्त
रितः । स्वल्पशः । कुउत्तरपुरुषप्रकृतिस्वरेणात्तोदात्तः । तत सप्तम्येकवचनस्योदात्तपरोऽहल्पूर्वा
दिति प्राप्तोदात्तस्यनोऽ । चात्वो रिति निषेधेनेन स्वरितजस्तस्य परिणतत्तः । पराशाशब्दाद्याकारस्या
नेन स्वरितः । आशाशब्दे आशापूर्वाऽदिगाख्याचोदिति पिद्धस्वरेणात्तोदात्तः । असो इति आशाश
ब्दः प्रथमाकारेजातस्येत्यर्थः । शेषे गते शाशब्दाकारस्य निघातो नेत्यर्थः । नन्विकारस्यानिकपराः
स्वरितस्या सिद्धत्वात्स्थानिन्येव परामहत्त्व इति नास्यस्वरितपराः । परत्वं । नच प्रगृह्यसंज्ञास्त्वस्य

अति

श॰ प्रो॰
६

भाष्यकैयटयोस्तयोजनदहित्वादिहैकश्रुतरंगत्वात्तरत्वादिषु कृत्सु हलशब्दे तु ध्यात्यशब्देहितं प्रवर्त्तते तदर्ति प्र
तीयतेतथाग्न्यस्वरितबुध्यभावेपिवस्तानः स्वरितस्यानिकपराः सत्वात्स्वरेदोषइतिवाच्यंवाक्यस्
स्कारयहसेस्वरितपरोरैकवाल्यम्प्रहानिकत्वेननतथावकुमशक्यत्वात्तनचास्वरितपराश्रत्पाश्रयां
त्सिद्धत्वंत्र्यतिप्रसंगात्उदात्ताहनुदात्तस्येतिविहितस्यापिसिद्धत्वापत्तेः तथाचप्रत्ययग्निरित्यादि
वपिएतन्नहत्यापत्तेः नचनोदात्तस्वरितोदयमितिनिषेधः अनंतरस्येतिन्यायेनोदात्तादनुदात्त
स्येतिस्वरितस्यैवतेननिषेधात् अतएवतित्स्वरितंस्वरितोवानुदात्तेरत्यादावाननिषेधवदतिव
क्ष्ये योगविभागेनभाष्येएवसमाधानात् उदात्तपरागो उक्तोर्थस्ततः स्वरितपराः इहपर्वंसरुवमु
नुवर्तते उदात्तपरागोरत्येवनिहृतेस्वरितस्यानिकपराः परस्येत्यर्थः एवंचास्येवाश्रयात्तेस
द्धत्वंनान्यस्येतिनदोषः पद्धादहस्वरितग्रहणानुकरिष्यतेखल्व ध्यशादित्यादावप्युदात्तपरा
यरत्वादेवसिद्धेनचस्वरितपराणांव्यवधानस्वरविधौव्यंजनस्याविद्यमानवत्वात्तेनचैवंसत्य
नेरत्यादावित्यत्रकारोपकारस्पवापमानस्वरितासंगतिः तदाहिसतातीकारस्योदात्ताहनुदात्तस्य

राम
६

नि स्वरितत्वं तत्र संतीति प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तं तेः। शेषं निघातः। अग्नेरित्यामंत्रितानुदात्तमिति वाच्यं। स शब्दा
कारमाश्रित्योदात्तादनुदात्तस्येत्यनेनाग्निशब्दाकारस्य स्वरितत्वसिद्धेः। न च स्यान्निवृत्तावादिवाव्यवधानं। अप
र्वविधित्वात्। एते नहि तीयपक्षो युक्तः। स्यान्निवृत्त्वेनाचाव्यवधानात्। व्यंजनस्य हि विद्यमानवत्त्वेनाश्र
४ स्त वणात्। तिह्नत्सु तृमपोर्मित्यत्र विस्तरः। एकादेश उदात्तयोरेव स्यान्नित्वं प्रांतरतम्याहेव सिद्धेः। अन्यतर
स्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे वा सिद्धेत्तमपां तयोदितिन्यायेनांतरतम्यात् स्वरितप्राप्ते विधिरयं। तत्र हि नय
नुदात्त इत्यादयमाह हयवा ए वाद इति व इति अनुदात्तं अश्वशब्दः। ह्यानं तत्वाहाद्युदात्तः। वसः। सस्पृक्तः। तस्य
उः। सच्च स्वरकः। स्वसनधर्मे हलः। स्याभिकत्वादनुदात्तो वा भयप्राप्ते तदेकादेशोनुदात्तः। वातिस्वोसिः।
अव्रशब्दः स्वांगशिरामित्याद्युदात्तः। एवं च यद्वो पूर्वस्य चाहानुदात्तस्येत्यत्रानुवर्त्य उदात्तानुदा
त्तयोरेकादेश इति व्याख्यातत्वेत्यवक्रावरमित्यास व्यापत्तेः। तत्र हि वद्धवान्नामुदात्तापाठो निर्विवाद इ
त्याहुः। वस्तातस्तस्याद्दितद्दति स्वत्रस्य भाष्यादितोप्यनुदात्तो एवलभ्यते इति सेव युक्तानुदावरमिति
तुच्छं। इस्मत्वाहोध्यं लोके तद्वावरमित्याद्योनभवत्येदोदाहृत इति युक्तमाभातिं। अयमेकादेशस्वरो

ग्रा॰
७

तरंगेष्वेपाद्धिकोपि सिद्धोवाच्यइतिनखरितोवेत्तिसत्त्वेभाष्येपुस्यपर्षंन्ता एवशानुरनुमदत्पन्नानुमदत्तिमत्तिवे
सश्रुवरितार्थंगन्ग्रतरंगरत्सुन्नेः प्रपचतीतीत्याहावैकाहशस्यपप्तसांनत्वान्निंङ्श्वोहातवत्तीत्तिनप्रवन्
तिसोमसुत्यचती गतइत्याद्दोतिङ.तिङ्रत्तिनिघातोन॰ सिद्धत्वफलंननुहूत्रपिहुंह्रावत्तेत्पूर्वाराणावावु
दात्तोभवतः एतद्विषयेशेषनिघातस्यफलातरागणपिभाष्येस्यकोनि॰ वाहमितेः विनिघातत्वाद
घुहात्तोदरमशाहः फिरस्वेरोगांतोहातः द्विवापतरत्ति द्विवीतिविभक्तिरुङ्हूपहांतो रेङ्गे द्विवाहूरो
पततदत्ति तिङ्गतिङ्झेतिनिहतेंदकारपोदिति॰ ऋत्स्वैकारपोरित्यर्थः [illegible]ति॰ इहैवहूएवः अन्तरगंबगां
गेनयेरत्यत्रापमेकाहेशः स्वरितोवत्तिभाष्ये[illegible]कोनेरत्तितछन्दस्यबहुवचनेरकारयोः अप्रश्लेषइ
ति॰ ऋत्स्वपारिकारयोः प्रश्लेषेसेघ्रसंधिषुचाभिनिहतसंधिषुचउदात्तपूर्वरूपेपुञ्चनुदात्तोतरू
पेषुएषुत्रिषुस्वरितः कार्यः उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्यस्यैवमाचार्येहितितदाक्षपशेषात्तरगवाभिर्त्तिस्वरि
तनिर्देशः स्वस्त्राचावपतं॰ पोजात्विङ्मेहरी॰ तेवर्धन्तरत्तिस्वतवसहतिङ्मेगोहाहरगानीतितवत्राण्यक
तः॰ वस्मातेवदेश्वायाघरूपाभावात्यवस्थितोविभाषाशयणोफत्वेचिन्त्य॰ उदात्तोहदात्तस्यअवन

राम
७

दीत्स्कदाय

रु

पौर्वापर्यात्सहितायामितिअनुवर्त्तते तेन यद्द काले न नोदात्तस्वरितोदयमुदयशब्दः परवाची शास्त्रांते मंगलार्थं
ग पुनः प्रयपिनअद्वयं त्यक्त्वा गार्ग्यादीनामेवेति नियमे व्याख्यातुं शक्यते तथापि गार्ग्यादीनामुदात्तादिप
रमेवेति विपरीतनियमं शंकावारयितुं न अद्वपोयादानं प्रयत्ना हरिति परस्तूदात्तं आहरिति अधात्तो लिंघुसि
रूपं अंतोदात्तं वोश्वादामीषवदिति अश्वशब्द आद्युदात्तः कोतिस्वरितं एकश्रुतिः संबुद्धिग्रहणं संबोधनो
पलक्षणं अन्यथा गच्छतमोमाणवकास्त्याहो नस्यान्तदाह दूरात्संबोधने इति स्वराणामविभागेनावस्थान
मेकश्रुतिः यद्वोदात्तादिभ्यो भिन्नः स्वर एकश्रुतिः आद्युदात्तं नीचसमुदितं स्थानं यदंगभेदेनानुपलब्धिरि
तिस्वरितादेदः अंत्ये तत्तयोर्मध्यमे कश्रुतेः स्थानं आगच्छेति आङ् उपसर्गत्वादाद्युदात्तः गच्छेति निहतं
भोः शब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः माणवकेत्यस्यामंत्रितनिघातः अन्तानां त्यस्य पक्षे प्लुतोदात्तत्वमपि भव
ति वचनसामर्थ्यात् तदाचोभयोः समुच्चितयोर्दूरात्संबोधनं यथोत्य यज्ञकर्मण्यजपजपो नाम यो यांशुप्र
योगो यथाग्ने त्वेनिमग्रस्य। रूढश्चजपशब्दोऽकरणमंत्रेषु यजजपतीति कल्पसूत्रकृतां व्यवहारः
न्यूङ्खानामषोडश ओकाराः सामप्रसिद्धं गीतिषु सामाख्येति यज्ञकर्मणयजति नोदात्तादिं कर्म

रा॰ शे॰
८

जपादिपर्युदासान्मंत्रेष्वेवैषएकश्रुतिर्नोहितादिषु तेषाममंत्रत्वान्नह्याहमंत्रेरति। समाग्नेइतियद्युष्मंत्रे
हविरभिमर्शने विनियुक्तस्तत्रचैकश्रुत्यैवैवपद्यतेतथापिन्यूंखिशिंतन्त्रीयमानेवासमाग्नेवर्चोविहवे
षुस्त्विति च तस्योजपित्वत्याग्निहोत्रप्रकरणेऽप्राप्यस्तवस्त्वेनिकाहेननेहोषः। एषुपयाविहितंत्रैस्व
र्यंभवति। नचैतेषुनित्येकश्रुतेर्निषेधोपि विभाषाछंदसीतिविकल्पापत्तेरितिवाच्यं पक्षेकर्मणोजप
न्यूंखसामसुवा'उच्चैस्तरांवावषट्कारः। विभाषाछंदसीत्यस्यवसिद्धेनन्यूंखसामवैयर्थ्यापत्तेः पक्षेह
दन्तेऽत्रजपेत्याद्यस्यप्रतिषेधः। नचोहितानामछंदस्त्वान्नत्रसावकाशस्यपर्वसूत्रस्यैवेषुपर
त्वाद्विभाषाछंदसीत्यनेनबाधः स्यादितिवाच्यं पक्षेकर्मण्यतिकर्मग्रहणसामर्थ्यादूहितानूहिते
षुसर्वेषुपूर्वस्यैवप्रवृत्तिरितिनत्रैवपर्युदासस्यस्तुत्वात अतएवंदृशानुवर्धस्वेत्यत्रसमासान्तोदा
त्तत्वेकर्तव्येएवंपदप्रकृतिस्वरत्वप्रयुक्तोपिमितिशतपथब्राह्मणेतिद्व्याख्यातॄणांसंगच्छतेऽत्रतएवम
हाभाष्येमंत्रोहीनइतिपठितोपिश्लोकोऽदुष्टःशब्दइतिपठितः। एवंचैषत्वेत्यादिषुयजुर्मंत्रेषुशाखा
छंदनोदिकरणेषुएकश्रुतिरेवभवति। एतेनपर्युदासेपियत्तांगशब्दत्वेनसादृश्यं एवंचोहविषयेच

नं ९

राम
८

५४

रितार्थं स्यात्स्य मंत्रेषु परत्वाद्विभाषा छंदसीत्यनेन बाधः सा च व्यवस्थित विभाषाऽतो नातिप्रसंगः अत एवाश्वला
यनानां संहितायां त्रैस्वर्यं ब्राह्मणे एकश्रुत्यनेन हिरण्यकेशीनामुभयत्रापि त्रैस्वर्यमिति व्यवस्था संगच्छते एवं वह्
वचमंत्रेष्वेकश्रुतिरेव इषे त्वेत्यादौ यजुषि त्रैस्वर्यमेव अत एव समके हेले शाखाशेषाचार्य विरोधोपि नेति पा
ता ऊहे चरितार्थं स्यात् मंत्रेषु बाध उत मंत्रेषु चरितार्थं स्यात् छंदसि विभाषेत्यनेनोहेषु बाध इत्यत्र विनिग
मना विरहेणास्य विभाषा छंदसीत्येतदपवादकतापाए एव पुनरावृत्ता अत एव कात्यायनेन मंत्रे स्वरक्रि
याप यात्मातमविशेषात् इति पूर्वपुत्रेतानो वा नित्यत्वात् स्वर्यते चैव एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ यज्ञक
र्मण्यसुब्रह्मण्या साम जप न्यूंख याजमान वर्जमित्युक्तं अत्र वा शब्दः पक्ष व्याहृतो तानत एवैतत्पथं ता
न एकश्रुतिरिति तद्भाष्यकृतैः पेतुस्तस्य वा शब्दं विकल्पार्थं कमाहुस्तेषां नित्यत्वादि ति वाक्यशेष
विरोधः तस्माद्यजुष्यपि एकश्रुतिरेव अत्र सत्रे जपादि ग्रहणाद्याजमानमंत्राणामप्युपलक्षणं कात्या
यनसूत्रे स्वरसंस्कारात् कात्यायनप्रातिशाख्ये एकं तानं लक्षणमेकं स्वरमाहुर्यज्ञकर्मणि ऽसा
म जप न्यूंख वर्जं प्रावचनो वा यजुषीत्युक्ते यजुषि त्रैस्वर्यमपि तत्र प्रवचन शब्देन पाठ उच्यते तत्रा

श्रो॰शे॰
९

भवोवास्वरोपजुग्विषयस्य कर्मणीत्येस्वर्यं लक्षणाद् इतित्तद्भाष्यकृतः यद्यपितत्समाख्याव ल्लान्तच्छारवीपावोम
वतेयापिच्याविरूढत्वात्सर्वशाखाग्रत्सेपमेककर्मेति न्यायप्राप्तान्यषामपि त्रेस्वर्यमपृरं नुप्रागुक्तक
त्मसत्रयाणीनि स्तत्रतत्रभाष्यादिपर्यालोचनपाए कश्रुतौ धर्माधिकं बोध्यं वैकल्पिकेषां हितोा
धारणामिति न्यायात्संकल्पकालेएतद्भूपतराह्लेखश्चावश्यकः पतशाह नयजाते चोद्दनाचोदिता
नामेवग्रहणामितिस्मार्तेषु स्थानीयाकोपाकर्मादिप्रयोगेषु नैकश्रुत्यपितु पन्यपत्रविस्तरः
स्मरणांवाश्वाधिकरणाशक्तिप्रधानोद्देशःशाह्यान्तेहि शिष्यप्रवन्नक्रियायां वर्तमानात्क्रियाप्रकर्षेप्रस्य
यःतेनोदात्ततरत्वार्थःवषट्शब्देनवौषट्शब्दोलक्ष्यते ध्यात्वासन्तत्वैकारस्यप्लुतिप्रेष्येत्यनेन
प्लुतोदात्तत्वविधानात् षकारोकारस्थानेवत्तद्वैपत्सपोदात्ततरोविधायतेरत्तिवाक्यमितिपकौल्पनोत्तु
हयोरुपप्लुतात्तत्तरत्वंयाज्यावाक्यपोपेकश्रुत्यपत्तणाप्रकर्षरस्याद्धःरद्दपेवयुक्तंभाष्यसंमतं चोनिवा
तःस्वरपोाहातुस्येतउत्कांष्यशास्त्रातेकर्मणपत्वनोक्तत्वाद्दोसिद्धत्वात्प्लुतोदात्तत्वस्याप्यसिद्धत्वा
द्वशेषमिद्धातोनेतिवोध्यंपञ्चेएकश्रुतिःविभाषाछन्दसिननुविभाषायहणाद्व्यर्थवाग्रहणात्तद्ध

राम
९

स्यैव सिद्धेः न च पञ्चकर्मणां नाम्नामनिहत्यर्थं इद्ग्रहणं तु रोधेऽत्रैव तत्त्विहन्तेः संभवात् नित्यो विकल्पविद्योर्विषयभेदस्या
वश्यकत्वेन छंदसीत्युक्तेनैव तत्त्विहन्तेः सिद्धेश्च न च मंत्रे नित्यं ग्रहणं गोवृत्यादि विषायविभागं एवं भवे नु त
त्त्विहन्तेर्मानाभाव इति वाच्यं पञ्चकर्मणामिति सूत्रे एव वाग्रहणेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन च सिद्धे
छंदसीत्येतत्सामर्थ्येन तत्त्विहन्तेः सिद्धेः किंच वाग्रहणमपि नानुवर्त्यं एवं च तत्त्सनियोगशिष्टं यस्ते
त्वाद् इत्यपि निहन्तेः सिद्धा विकल्पस्तु छंदसीत्येकयुक्त्या विधायेन सुब्रह्मण्यपते सूत्रे नेति योगविभागे
न निषेधात् ग्रहणाग्रहणाभ्यां पेन सिद्ध इति चेद् उच्यते तत्राहत्यादि मा विभाषा छंदसीति पदच्छेदार्थं ने
न भाषायामपि पाह्निके कश्रुतिः अत एव शब्देना घा वनिश्चलं बुसानां पानेति अर्थवाक्यमिति प्रस्प
शांते भाष्यं संगच्छते तत्र शेत्वेतिनाम स्वरो गांतोदात्ते इतरन्यूडिं इति प्रिशेन न शवन इति यता हित्वादेनोदा
१९ त्तं अलमिति निपातत्वाद्युदात्तं बुसशब्दोदात्तः एव मत्वं बुसशब्दोपि एकश्रुत्यभावे हि स्वरमेहेकाथ
मे कं वा व्यवस्थार्थं स्यादिति बोध्यं अत एव हांडिनायमेति सूत्रे भाष्ये उक्तं एकश्रुतिः स्वरसर्वनामेति
अत एवाभियुक्तानां विरुद्धस्वरकन्त्वरुष बहुव्रीहावपरं इत्तिष्टकाव्यादिनिर्माणं संगच्छते

तो २

नत्तु ४

शा॰ शे॰
१०

अत एव कात्यायनप्रकाशकृतावेदकृत्वल्लोके स्वरेण न विशेषावसायहेतुरित्युक्तं एकश्रुत्याव्यवहारादिति नद्द
शीयः किमर्थं तर्हि हृस्वल्पुणेन मग्निमिति प्रत्रज्या विभाषाभाषायामिति सूत्रितमिति चेत् नैवं स्वर्यैर्ग्रामप्रक्रमेपाद्द
कानुदात्तलाभायेति गदहाराणामनेन भाषायां स्वरेणास्त्वेवेति भाष्यतः परस्तात्स्वरविधौ छन्दोधिकारा
भावाद्द इति हि कृतं सुब्रह्मण्यविभाषेत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वात्स्वरितस्य तदा तत्रइति तत्रापकाद्द सुब्र
ह्मण्यापापातदभावसिद्धेनेति व्यर्थमिति चेन्न व्यवहितयज्ञकर्मणामन्यस्यापि निषेधार्थत्वात् तस्यच
चाइ कात्यायनस्त्वेन्तदाहयज्ञेत्पादि एवं चेदं सत्र यज्ञकर्मणि स्वाध्यायकाले च प्रवर्तते तदस्याहुः
केचित् यज्ञकर्मणि पवास्य प्रवृत्तिः नेन स्वाध्यायकाले स्वरितएवेति तेषामनुदात्तानामेकश्रुति
रेवेति वदन्ति सुब्रह्मण्योमिति सुब्रह्मण्यां साधुरिति यत् इति स्वरितं रायास हे कादेशोन्तरत मत्वास्वां
तः ओमिति नियातत्वादाद्युदात्तेन तेनेकादेशोपान्तरतम्यात्स्वरितः एकादेशउदात्तेनेति तुन प्रवर्तते अनु
दात्तस्येत्यस्यानुवृत्तेः तुसूत्रोदात्तः स्पष्टं चेदं भाष्ये यतत्रानुदात्तस्येति नानुवर्त्त्यमिति नेषाष्टयपि प्र
एकादेशउदात्तेनेत्येव गसिद्धं तथापि दंडागकिप्याद्युदात्तहरणां बोध्यं तत्र हिंदं इत्यामं ज्ञितायुदात्तेनं हितायि

ने २

राम
१०

वर्णोऽनुदात्तः सचोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः तस्यानेनोदात्तः न चात्र कर्त्तव्यस्वरितोऽसिद्धः। एतत्कोऽमुत्र
घतेरित्युक्तेः अत एवास्मिन्नुदात्ते शेषनिघातो न। एवमग्रे पूर्वं स्पष्टं चेको लक्षणाद्दो असाविताति
असावितिप्रत्ययमात्रोपलक्षणमेव ममुष्येत्यपि सिद्धं तस्य। राता। निवार्तिका निगागपरितिन न्वने
नातस्योदात्तत्वेऽपि अस्यासिद्धत्वाच्छेषनिघाताभावे गाकारोऽनुदात्तो न स्यादिति चेन्न। नमुने इत्यत्र नेगे
योगविभागेन वार्त्तिकानामसिद्धत्वाभावात् स्यात्तस्येति अत्रैस्येति विवक्षितेऽपवर्ग्यार्तिकारंभात् इव
मह्याणतेसुब्रह्मण्यानि यद्दान्तगतेयोरित्यर्थः तत्र केवाब्रह्मण्याणः इति। अत्र देवब्रह्मणोर्वैयधिकरण्य
ह्ययोरप्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः तस्यानेनानुदात्तः। आष्टमिकनिघातस्तत्र
। पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानवत्वात् परात्सामानाधिकरण्यं तद्धा विभाषितं विशेषवचने इति पूर्वे
पदस्य विद्यमानत्वे न ब्रह्मण्या इत्यस्य निघातोऽपि ध्वनितं वेदभाष्ये इदमपि स्तवं पतत्कर्मणापेक्षत्यव
। स्वरितात्संहितायां अत्रानुदात्तानामपि तिर्यग्बहुत्वं अविवक्षितं तेनाग्निमीले इत्यादि सिद्धिः। बहुव
नोह्याणां त्वनेकत्वे सर्वेषां यथा स्यात् अन्यथा तस्मादिति परिभाषया वस्यैव स्यात् एपहितुरवर

ति

श्री.
११

विधौसंघातःकार्यस्तुच्यतेतत्तद्धास्यपदार्थः संहितायामित्येतज्ज्ञापयति अन्यत्र पंतमौ निर्देशेकालोनव्यवधा
पकरतितेनगतिंऽतिंऽइति निघातः पदयोरपि सिध्यति इमंमेगंगे इति· मेशब्दोनुदात्तः तस्योदात्तात्परत्वेनस्व
रितः नचास्यस्वरितस्यप्रकृतसूत्रेणह्रस्वासिद्धत्वं· नचस्वरितादित्यास्यापासिद्धत्वं कथं संनिपत्योदा
त्ताच्चारितादित्यादिचेत् स्वाहितद्वत्यादिनवसूत्रस्याः स्वस्थानादुत्पत्त्यशास्त्रवाक्ये भगवतानिर्देशिनत्वात
अतएव देवब्रह्मणोरितिसूत्रं सार्थकमित्याहुः उदात्तस्वरितपरस्यसंनतरः अनुदात्तस्य तस्यानुदात्तस्यति· य
स्मिन्निहएकश्रुतिर्नराहितिसूत्रस्यभाष्यविरुद्धं तथाहितत्रोदात्तानुदात्तानुरागवशादेकश्रुतिरुदात्ता
नुदात्तावेतिसंदिग्धेनोदात्तात्‌ उच्चैस्तरांवावषट्कारइतिज्ञापकात् अन्यथैकश्रुतिपदानुदात्तेव सिद्धेउ
च्चैस्तरांग्रहणमामध्योदेवातिशयेलब्धेतरनिर्देशेवपर्थ्यापन्नैः अनुदात्तात् उदात्तस्वरितनपरस्यैतत्पत्र
संनतरः इतिनरनिर्देशात् तत्पुनात्यदीत्याद्येकश्रुतेरननुदात्तत्वे कथं ज्ञापकं स्यात् तस्मादेकश्रुतेः
स्थानेसंनतरविधानमितितन्न उच्चैस्तरामितिवह्रस्यापिज्ञापकस्यमन्मतएवोपायपत्तेंतथाहिएकश्रु

राम
११

तिपदानुदात्तेवसिद्धेसंज्ञाग्रहणादेवसंनतरलाभेनतरनिर्देशोव्यर्थः इतितवनुएकाश्रुतेःस्वरांतरत्वेसाधि

नि

तिपि एकश्रुतिविधेर्नैव सिद्धे सन्नतग्रहणसामर्थ्यात्सन्नतरलाभेन तत्सार्थक्यं दुरुपपादमेव । न च तत्राप्यनुदात्तस्यानु
दात्तविधानसामर्थ्यादेव तरलाभेन निर्देशो व्यर्थः । एकश्रुतिबाधिनचानेनाप्यतः । न च ममाप्यनुदात्तस्या
निकैकश्रुतेः स्थानेऽनुदात्तविधानेन सन्नग्रहणं च चरितार्थं तादृशत्वस्य सन्नतरादर्शनात् । अनन्तरस्य
तिव्यापनसंहितायामित्यनुवृत्तेऽव्यवहितेऽपि सूत्रविहितैकश्रुतिस्थाने एवास्य प्रवृत्तेरन्यथापि सिद्ध
त्वाच्च । किंचैकश्रुतिपदस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनेन मानं । अपि चैकश्रुतिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन स्वरितपर
स्येति लिङ्गविरोधः । अत एवाग्रे कन्येत्यादावपि सन्नतरसिद्धिः । अनुदात्तानामित्युपपन्नमात्मेवैषां
मा भूदित्येतस्यैव यथा स्यादित्यर्थं परग्रहणं न चैवं सति नवसंख्याः शास्त्रे तु उक्तेषां स्वासिद्धत्वा
त् गार्ग्यो रत्नादिवत्सरस्वतीकारस्यापि पूर्वेणैकश्रुतिः प्राप्नोति । मम तु न दोषः तस्या एव स्थाने स
न्नतरविधानादिति चेन्न । नमुने इति योगविभागेन परस्मुरं प्रति न वसंख्या असिद्धत्वाभावे बाधना
त् । अत एवात्र पाठः अवरितार्थः । अन्यं प्रतित्वासिद्धत्वमस्त्येव । एतेनायं सन्नतर एकश्रुतेरिवोदात्ता
दनुदात्तस्येति स्वरितस्यापि परत्वात्बाधकं स्यादिति नोदात्तस्वरितोदयमिति सूत्रं व्यर्थं स्यादि

तिपरास्तमित्याहुः॥ शृनुद्धीति आमंत्रितत्वेपि पादादित्वान्न निहतं॥ इति साधारणास्वराः प्रकृतिर्द्विधा
धातुः प्रातिपदिकं च तत्रादौ सर्वस्मलन्वाद्धातुस्वरानाह॥ धातोः कर्षात्वतरत्पतनोंतरइति वर्त्तते गोपा
यतमिति गुपेरनोदात्तनादाय तद्धृतामप्यतोदात्तत्वं एकाच्त्वपि व्यपदेशिवद्भावादस्य प्रहद्भेः येषि
पदेशेनुदात्ताः पचादयस्तेषामपि विधिः अनुदात्तोपदेशस्य निषेधविधोचारितार्थ्यात् यिवा
धादेशानामाद्युदात्तत्वनिपातनसामर्थ्यात्तेषु नायं विधिः स्वपादिः अदादिषु आगणान्तास्व
पादयः अनिटाहिलसार्वधातुकांतपदे रत्यर्थः लसार्वधातुकमित्यस्य समनुम्या विपरिणामः
अच्यन्नि इति सप्रमाद्दर्शनात् अनिटीति किं स्वपितः अचीति किं स्वप्यात् लेति किं तान शिस्व
पानः सार्वधातुके किं सुषुपतुः ङित्येवेति नेत्तन्नाभ्यदृष्टे कोवितः सर्वपानीत्यन्नेतदाभावे धातुस्व
रणाद्युदात्तत्वमेवेति विशेषाभावान्नेदं भवन्तेनेतन्नाहचयाद्विनसानीत्पत्रापि नत्याद्द कुत्स्तात्र
पविकल्पो भवत्येवः पघपिजाहित्यादि स्वमाध्यं अभ्यस्तानामादिरित्युत्तरसूत्रे कित्र्म रित्यनुवर्त्तते
तंतत्यापिमध्योनसवधः॥ मङ्कान्तव्यात्पात्प्रयाणात्रन्पयामाहिक्रोषयन्माहि अभ्यासेपादया हि

ति१ जि२ न१

सिचोन्यतरस्यामिनस्यादित्याहुः अभ्यस्तानामादिः आदिरित्यनुवर्त्तमाने आदिग्रहणं निरर्थकं अभ्यस्तानामिति किं
ददातेः अनिटीति किं जक्षिथाः रुदस्त्वं जक्षतात्पत्री अनिमिति निघातं प्राप्ते आद्युदात्तार्थं अनुदात्ते चाभ्य
स्तनिरातितिनिहतं अनुदात्तमिति वृद्ध्वा हि रित्याह अविद्यमानेति अत एव मास्म दधादित्यादौ निसत्वा
दिकारलोपे कृते तस्य पंस्वरप्रवर्त्तते एवाभ्यस्तानामिति किं ओणोति पत्रददातीत्यत्रात रंगत्वान्प
वेधातुस्वरेणोदात्तेन ततो द्वित्वं प्राग्गतत्वनामतेनिवेशेनाद्वित्वनिष्पन्नस्य परत्वेन तत्रिमित्तको आद्युदात्त
घाते प्राप्ते ददमिति तत्र तत्त्वरप्रवृत्तिकाले अनिहितानामपि विशिष्या विहितस्वरकारणाशेषनिघा
त इत्यर्थः स्यात् अनुदात्तं पदमिति सत्रेण त्वा द्वित्वं निष्पन्नस्यैव शेषनिघातप्राप्तेः अत एव धातोरित्यस्याद्यु
दात्तविधायकत्वे अनुदात्ते चेति नकर्त्तव्यमिति धातोरिति सूत्रस्य भाष्यं संगच्छते तत्र ज्ञान्यानस्याद्युदात्तवि
धायकत्वे प्यस्यावश्यकत्वात् तस्मादत्र प्रामाण्येन द्विर्वचनं नत्रिमित्तकार्यं स्वरादपि रंगामपि
प्रवृत्तिमिति कल्पना द्वित्वकृते धातुस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ते ददं तत्र त्यालं न्यनुदात्तं इत्याह एम ध्वो दात्ते स्मि
द्धिः मिदामरवह्वसर्वधातुकृ मिति मंदकाम्सुत्यासं वद्यातेमममविति मंदोहर्षरस्या स्यशपान्विकर

मि४

ग्रन्थं
१३
13

गात्वेपिछांदसःशपःश्लुः।अभ्यस्तानांकिंददाति।अनुदात्तेचेतितुमिनातदित्यादौसावकाशंतत्रहिमाङोङि
त्वाद्धसार्वधातुकानुदात्तत्वंअभ्यस्तानांकिंमाद्यति।सार्वधातुकेकिंबिभीयात्।पङ्लुगन्ताद्दाशाले
ङ्पीतिकिंजुहुतः।ननुप्रत्ययाद्युदात्तत्वंकिमर्थंअभ्यस्तादिभ्यःपरस्यापितःप्रत्ययस्यैवसंभवादितिचेन्न।प्रत्य
यात्पूर्वएवोदात्तोयथास्यात्संघातउदात्तोमाभूदिति।नचोदात्तत्वादीनामजधर्मत्वेनापितातिसप्त
म्यानिर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्त्याअलोऽन्त्यपरिभाषयाचान्त्यस्यैवभविष्यतीतिवाच्यं।स्वरविधौसंघा
तःकार्यीतिन्यायस्यापेक्षापन्नात्।एवंचालोन्त्यस्येत्यादीनामप्रवृत्तिः।अतएवकर्षात्वतइतिसू
त्रेतद्ग्रहणंचरितार्थंपदद्वयनेकोदात्तानांनियोगपक्षेयुगपत्तद्ग्रहणात्।तस्यापिपर्यायविषयेसर्वेषां
स्यादुदात्तत्वार्थंप्रत्ययादिरितिचरितार्थं।ततःसप्तमीनिर्देशेपिप्रत्ययग्रहणाम्अलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्ति
रात्यस्यैवोदात्तार्थस्यादितिप्रत्ययग्रहणामुपात्तइत्तविधिः।...
नासीनइत्यादौदीर्घस्वरात्तास्यादिभ्योनुदात्तत्वंविप्रतिषेधेनसिद्धं।अन्यथाचित्वनातोदात्तत्वंअ
नुदात्तत्वंबाधेतिनिएकस्यहिकार्यद्वयोगाभावात्संभवाभावाद्धिविप्रतिषेधोऽसंगतःस्यादितिदिक्।

राम
१३

ना ३

नन्वेवमपि प्रत्ययेऽपि नीत्येवोत्पन्नां किं पूर्वं ग्रहणेन· न चाप्रयुक्तानां तत्सावर्ण्यातु केरत्य नु हृत्यापि तोऽ
प्रत्ययपरस्यासंभवेन प्रत्ययपूर्वं इति व्यर्थमिति वाच्यं· पूर्वोक्तकार्यज्ञापनार्थं भावशपकत्वात्· प्रत्ययपरस्यु
क्तौ तु सामर्थ्यान्निर्दिष्टपरिभाषाया· पुनः प्रवृत्त्याऽव्यवहितस्यैव ग्रहणमिति न दोष इति चेत्· सा
वर्ध· स च ग्रन्थस्तदंतसंज्ञाप्यपरत्वेति ज्ञापनार्थत्वात्सार्थक्यं उरूपपाद मिति न शक्यं एवं तन्मत्यपाद्
ति पत्तयस्येवोचिताः तत्र सामर्थ्यादुत्तरं गाविकल्पपरिभाषाप्रवृत्त्याव्यवहितपूर्वस्य कार्ये प्राप्ते एव
पूर्वशब्दे न ग्रहणान्न दोषः ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वान्निर्दिष्टपरिभाषाविषय एव प्रवर्तते न च
तएवावेक्ते विभाषेत्यादौ न दोष· तत्र हि पूर्वोक्तरसाहचर्यान्नियपरिभाषाविषयः· वस्तुतस्तु सप्तमीनिर्दे
सप्तमीत्यवक्तव्यमेने· तदंतविधिस्तत्पेन विधिरिति परिभाषयान्याय सिद्धः· वस्तुतः शस्यिन्मादि
तां मुक्तीत्यन्वयपथानास्या· प्रवृत्तिस्तु पावस्पते· तत्र केऽचित· इदं सामान्यापेक्षते नभ्रिनसादि
रित्याहा वाप्य प्रवृत्तिः न चैवं गार्ग्यादित्याद्युपसंज्ञाश्चैति तु किं श्राद्धुदहान्नित्वप्रसंग· इत्यपरदर्शनादि
ते तु वंधविमित्तेरत्वरे कर्त्तव्ये श्रागात्वाभावापि प्रत्ययपरत· पूर्वकार्यत्वाभावापत्तेर्मताल्लुते

शा॰ को॰
१५

प्रत्ययलक्षणानामस्तात्पर्यस्यसंज्ञापामुपमानमित्यनेनज्ञापकान्नदोषः नह्येवंचेत्याहावाघुहन्नित्वा
प्यप्रत्ययाकनोलुपिप्रत्ययलक्षणेनञ्नित्याद्युपत्ववसिद्धेतेद्वैर्ध्यस्यप्रमेवं अतएव ञ्श्र ञ्चपरत्वम्
त्रटकोलुकिनदोषः एवमुक्ततोत्रपरत्वाद्धोनदोषः कार्पिणोभावेनप्रत्ययलक्षणामप्रवृत्तेः प्रत्यय
लक्षणेनहितत्रि भिन्नमन्यस्यकार्यमतिदिश्यतेनतुतस्यैवस्यानित्वप्रतिपाद्यते अस्तु प्रत्य
गाभावेनस्थानित्ववाधात् अतएवनातवमित्रेइत्याद्वैसादिकं न चतदेतग्रहणाद्दोषः
विशेष्यासंनिधानात् तद्धितस्यात्यनुवृत्त्याप्रत्ययेनस्वघटितसमुदायस्याक्षिप्तस्यापिविशेषणा
त्वमेवविशेषणाविशेष्यभावेकामचारात् निशेष्यत्वमप्याक्षेत्यन्नुभाष्यप्रयोजननत्वेनापत्य
सः माहिहातामित्यादावाहः सिचइत्यस्यग्रहणेपरत्वादघृदितोतेपाध्यैप्रियोपाममित्रप्रियइत्यत्रच
यप्रियपयोः सर्वनामस्थानेइत्येतत्सूत्रनिहात्यर्थनलुमताक्षस्यातिसूत्रभाष्यपाठेनमत्रलुमता
लुप्तेप्रत्ययलक्षणानेष्यतइति वचनमेवशरणं यद्विश्रागुक्तसायकंस्थावित्सरुकन्नैव्यप्रत्ययल
क्षणान्नेत्यं वैक्कविदितिसूत्रपाचाघंत्रितस्याक्तसर्वाप्यसुपात्यादिनदोष इदमुच्यतेतदानकाविहो

राम
१५

घशाकेति वक्ष्यति न्यपरे तुः विशेषापेक्षमेकपद्यात्तदंतग्रहणात्सत्यसत्त्वाभ्यासस्वराश्रमकार्यिभेदे इत्य
द्वैवतग्रहन्निरिति॰ माङ्कीसर्वग्रहिमूर्धग्रहणाभावे तदंतस्य कार्यित्वेभत्यायानांभ्यासप्लोतिप्रस्य
भवत्तृहान्नः॰ मत्वयोत्यस्यान॰ सप्तम्यर्थपुरस्कारेण पितमायहायम्याहूनामेवाहान्नः स्यादितिस्यपृषस्ता
तभेदः॰ उपोत्तमं रितिचडान्यतरस्यामित्यत्रापि हरिद्राधातु विषये फलभेदः॰ ञित्यादिरित्यादौ हठनत
तभेदः॰ उभयथापि भवतेरादेरेवोदात्तत्वात् श्लातस्तत्रेपरसप्तम्येव॰ एवं च गर्हस्याहान्नलुमतेति निषे
धादेव नद्दोष इति पाणिमर्थ्यमपि वचनेनावश्यकं ननुस्त्वद्वयोरितश्छ॰ इत्येतपाणामिदं श एवास्त्वि किंप
रिभाषयेति चेत्न लाघवार्थत्वात्तस्त्रसप्तमी निर्देशेन परिभाषाबोधकपूर्वग्रहणेन वर्तत्वा
घाश्रयणेन रिति परत्नस्वञ्जिपरत्त उपोत्तमोदात्तत्वविधानस्यापि कल्पनात्तन्नद्दोष इत्यन्ये ननु
चतुरः॰ शसीत्यत्र फलभेदस्य स्पष्टत्वेन पञ्चदमेपि एतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्दुर्वारा॰ तथा च शस एवो
दात्तत्वस्यात्रेण चेन्नः॰ शसग्रहणसामर्थ्येनास्याबाधात्॰ अन्यथा पोड्डिदंपदाद्युपुम्रैद्युभ्य इ
त्यवच्च्यात्वप्रसवे नामस्थानग्रहणान्नहन्याय द्विचतुर्भ्य इति हलादेरुदात्तत्वविधानेन च श

रा॰उ॰
१५

सएवमहन्निर्भविष्यति॰नचैवंप्रियपचत्वाराब्राह्मणानेत्यादौदोषइतिवाच्यंमीढ्रीतिसूत्रस्थोतउत्तराप
कयारंभाष्यप्रामाण्येनचतुरःशासीत्यत्रापिविहितविशेषणाग्रहणान्नाभिव्यक्तेरित्यपिनचत्र
चा।किंनताहीतहतिगोरोपप्रधानेचाभहत्त्वेःकल्पनेनदोषातःशहृंविति॰उपमानामसज्ञायामितिसूत्र
स्थभाष्यविरोधात।किंचसर्वस्याउपात्पत्राप्येवंसतितहेतसप्तमीनस्यात्तनथावचनलमजेतिनिषेधा
पत्तेःसर्वस्तोमामिहिरतिहिकनलुमतेतिसूत्रस्थभाष्यंतमतिप्रतिषेधेएकपदस्वस्योपसख्यानंस
र्वांमंवितसिन्लुकस्वखंभंप्रयोजनंत्तिनिकिल्लुकस्वराःपथिमथोःसर्वनामस्थानेलुकीतिवार्त्तिक
व्याख्यानपरत्वप्रमाणमितिसूत्रस्यतुत्वन्यार्ख्यानपरमितिनतयोर्विरोधः।इमानिचवार्त्तिकानिनलुम
तोगस्यत्वंराणाधिकारःप्रतिनिर्दिश्यतइतिपक्षेदेशप्रत्ययमेयइति॰पूर्वकाप्रमात्रेमतिषेधइतिपक्षेमिश्रा
वश्यकानि॰सोवराणांसंप्रमीनांनदत्तसप्रमीत्वात॰उत्तरपदत्वेचापदादिविधावितिवत॰जिन्निक्तिमरमा
नांगत्वान्नातिषेधाप्राप्तिरितिकेचित॰रस्तत्पलक्षणम॰इहाकिंमवंहृगाधिकारेलुमतात्प्रत्ययलक्षणेनभवति
किंविशिष्टान्यवत्रनभवतीतिसूत्रेशेषत्वमाष्येकिंविचेतिशङ्कानाहहेहानीत्यत्रासुपीतिप्रतिषेधोग्राह्यइतिन

राम
१५

नकाश्चिद्द्राघ्व विरोधः किंचिच्चेति गतौ केचिन्नान्किति स्वरा इति केप ष्ठ उपदल हृशानपाव्याख्येय इति सुधि
यो विभावयन्तु लिति अभ्यस्तानामिति न संबध्यते षष्ठ्यो लित्कारणात् विकार्यं करतित्यत्र प्र रत्वाह
लोपः न वस्त्वरो नित्यः। शब्दांतरस्य प्राप्नोति तस्यानित्यत्वात् लोपो ह्यनित्यः स्वरविधिस्तु स्य प्राप्नोति स्वर
दीर्घं पलोपेन स्थानिवत्वाज्जादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् दीकारउदात्तः। अभ्यस्तानामिति रामु
ल्लोन्पस्य सोवर्णं इति न्यायेन न तदं नसप्तमीत्वे एतेत्पंच म्यावि परिणामेते अभ्यस्तात्परोयोरगामुल
तद्दतेरा अभ्यस्तानामिति रामुल्लोन्पस्य होवर्णं इतिन्यायेन नसप्तमीत्वे एतत्पंचम्याविपरिणाम
तेऽभ्यस्तात्परोयोराग मुल तदंतेऽ आदिरुदात्त स्यार्थः ते न जागरजागरे तो लट् यं लो लट् प्रमित्याह
ः सिद्धः त्वो लट् पिष्ठ लोलमिषमित्यादौ वनाति प्रसंगः लोलूप मित्याहाइ बल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न एव
ऐतानिषेधात एवं च विशेषाभावमभिप्रेत्य पर सप्तम्यैव मस्त्वे उक्ता अभ्यस्तानामिति किं दादृयं
कं इदं यं एते नाभावे ति सर्वे उदात्ते काररूमित्यु हाहरणे उदयो पन्यासो हरे हन्तु क्लांतः स्वित्व अभ्यस्ताना
मिति किं कडंपकं इन्म पनुदात्ते परहत्तिविराघातःपदि तुव्यवस्थित विभाषा अपरा नानाति प्रसंग

निरासमंगीकृत्यतदनुवृत्तिरनावश्यकीतिनदोषापत्तिरुक्तं कश्चित्तु लोलूयलोलूयमीति आभीक्ष्ण्यो
पेक्षित्वात्परोलोलोलूयंश इः सर्वानुदात्तः पूर्वस्य चानुदात्तत्वात्तोलूयत्तस्वरितः तत्स्वरत्वात् ज्ञानपा
:पक्षे त्रिस्वरतालूयतानुदात्तः नचात्र कर्तृत्वे व्यो ह्यपि एव स्थानिवत्त्वं स्वरविधौ नेति निषेधात शेषविद्यान
: अचकर्तृमाकोभ्रत्रापितदंतसप्रमीत्वेन फलविशेषः उपदेशे जंतत्व तिककर्तृपगाते स्यादुद
दात्तस्यपर्याते लूयतेकोदारादित्ति पक्षे पकस्वरेणापक्षोदात्तः उपदेशे किंकार्यमत्र इत्यादेरर्त्वेरपरत्वेवा
पात्वरोपधास्यादितिरदवतास्यनुदात्तेदितिस्त्रवात्समासैकदेशस्याप्युपदेशापदेस्यानुवृत्त्यालधं
नं चैवं जनेरंत मांवितराप पूत्कर्म कर्तृरेजापते स्वपमेवेत्य त्रनस्यात उपदेशे जंतत्वाभावादितिवा
च्यं परत्तिविषयस प्रमीमात्रिन्यप्रत्यपूत्पत्तेः प्रागेवात्वप्रवृत्तेरिति सिद्धिकृत् चक्ष्य उपोत्तमंरिजात्य
तउपोत्तमग्रहणामनुवर्तते वक्ष्यदात्तइतिप्रत्ययस्तअ उपदेशात्स्य त्वेनतास्य नदात्ते इति स्यन्त्वदात्त
:उपोत्तमंकिं मा हि दक्षतः अत्र च उगावृस्वरः इति धातुस्वरः अथप्रातिपदिकस्वराः तेच प्राप
राकृते हितप्रत्ययवले नेवज्ञेपाः उणादिषु उणादि प्रत्यये अव्युत्पत्तिपक्षे फिषिफिट्सूत्रैः ॥ विधि
शिष्यविधानाहित्याद्यक्ष अतएवपुत्रापत्तेः किपिपुत्री इत्यादौ सर्वानुदात्तत्वमेव केचित्तु क

भुत्वादिति पक्षेऽपि फिट्स्वरप्रवृत्तिमिच्छति: अत एव कर्मण्यपीति सत्रे मांसशब्दस्य न द्विषयस्येति
फिट्स्वरमाश्रित्य मने दीर्घश्चेति औणादिकस गत्यपान्तत्वाद्धंतोदात्तता वैयर्थ्ये च तत्रोक्ता मांस
मेवक: पिशंतात्यादिलस्यमपि तथैव आद्यपशब्दे तु आद्युदात्तत्वं तत्र अजे: क्यप् विति पक्षे आद्युदा
त्तत्वस्यष्टमेव: गापत्यसैतनूनां भ्रिषयस्येत्याद्युदात्तत्वबोध्यं कर्णोत्वत: कर्षतेराकारश्च वतश्चाय
रो पोघश्नुतदंतस्येत्यर्थ:। अन्नित्यादिरित्यस्यापवादोऽयं एवं किं अदन्ता इत्यर्थे पुक: आद्यन्तभक्तत्वा
द्यायरत्यत्रैवस्याद्यात्‌यकारत्यादौ घस्माद्विरा धातुविशेषणात्वात्तदंतविधि: स्वरविधौ व्यंज
नमविद्यमानवदिति तु नास्ति स्वराद्यस्य कार्यविधेरभावात् पुको निर्दिश्यमानपरिभाषया च आ
कारावयवत्वेऽपि आकारांतात्स्यादौ तो विहित इत्यर्थ: स्यात् तदेतिबोध्यं यद्यपि निर्दिश्यमानपरिभा
षया षष्ठ्य एवोदात्तत्वं सिद्धं तथाप्यंतग्रहणात् स्वरविधौ सघात: कार्यो नेति। पितत्वादादेर
न स्वयपयार्थे गासामा भूदित्यर्थमित्याहु:। उञ्छादीनां च: उञ्छम्लेछ जंज जल्पादयो ना. जपव्यध
वव तो: वध इति पाठस्त्वचिन्त्य: उदात्तानिवृत्तिस्वरेणासिद्धे: गारो विण्वतोतोदात्त: अन्यथा हु

रा॰ शे॰
१७

दन्नः वेद्द्वेगवेघवधाः कररोघत्रनताः। भावे आघुद्दान्ता एव। क्त प्रद्व शंद्धे द्दसि। समासार्थं मिद्दन्यपि
पुन सुपुनप रिद्रुतः वर्त्ते निस्तोत्रे स्तोत्रे सामनिवर्त्तमानो वर्त्तेनिश ह्रउद्धा द्दिः। अन्यत्र मध्योद्द
न्तः शवधे द्दरः। अन्यत्रावर्तत्वाद् आघुद्दान्तः सां वनापो भावगर्हापाः अन्यत्राघुद्दान्तोः मं घ्यपोगद्द
हाघन्नंताः उंद्धा द्दिरा कृतिगणाद् तिवहवः घंनतद्दति। गाज भावे। गाविनुएरवैवसिद्धेः एर
जगण्वनानाम्निति तुना। स्तिचरुणः शासि अन्न सोवर्पः सप्त प्परत्तिनप्रवर्तनेरन्पुन्तं नेहे निनकाराका
रस्यनेत्यर्थः स्वरेनेति निषेधास्त्कलोपरूपात्ताद्दशस्यैवास्य विधौ स्यानिवत्त्वाभावान्नस्यापिनः
तस्मादाघुद्दान्तं तैवेतिभावः। केचित्तुः हलादिग्रहणग्र आघुद्दात्तनिपातनसामर्थ्याद्द त्रवनुरः श
सोतिनप्रवर्त्तते नचनस्वरापामित्यत्र षट्त्रीति विभक्तिस्वरस्यापूर्वाधापत्तिः हलादिग्रहणासा
मर्थ्येन नस्येतत्स्वरापवाधातः नथा हि षट् त्रिचतुरां बहुवचनविषयत्वात् द्विवचनेकवचने नुस
उपसमस्ते सभवेपि विहित विशेषणानन्द्दोषः नत्र षट् भ्याज स्शासोलुगेवान्याहलादमः त्रिश
देशसि नेद्द त्रसवर्नाभस्यानेरन्यधिकारात शासि एकादेशउद्दात्तेनेत्यनेन सिद्धं अन्मा हलादमः

राम
१७

तिसर्वमपितिसृभ्योजसइत्येनेनभाव्यम्।तिसृःपश्येत्यत्रोदात्तपरारत्यनेनभाव्यंचतुरःशब्देजसिचअत्रसर्वनाम
स्थानइत्यनुवृत्त्यानेहोषः।तस्मात्तिसृःपश्येत्येवंव्यावर्त्यंयदिनिपातनस्वरोस्यविभक्तिस्वरस्यबाधकःस्या
त्तर्हिहलादिग्रहणमनर्थकंस्यात्नचचतुरःपश्येत्यत्रव्यावर्त्यंचतुरःशसीत्यारंभसामर्थ्येनतस्यबाधा
तःनचगौरीणांचरितार्थंवाग्निकमामारोपनतत्त्वाग्रहेन्नेरित्याहुःतन्नेनतेहभ्योजसइतिसूत्रस्यैनडुपसम
स्तार्थमेकेइतिभाष्यात्तत्सग्रहणाबततहणानतहलादिग्रहणास्यापितइमंकत्वसचनाहार्णिकव्यानमाष्य
स्थितमपिभगवताद्दूषितमेवएवहलादिग्रहणासार्थक्यमंनसिनिवायत्तापकास्मवमत्वानेवव्याप
नेत्यतस्तिसृःपश्येत्यत्रस्वरःआप्नोतीतिमत्वोक्तपुत्नेपवृसाधितःतस्मात्तिसृणोषद्वीत्यादिश्चतुरःशसात्या
देश्चप्रवत्तेरस्त्येवसत्यामित्यानेइतिभाष्यमतं।मितिघेपूमामारोपनतत्वाग्रहत्तेरित्यपोत्तमंनदेते
यदेइतिषडादिभ्योविहितस्यलोहोविभक्तोयरतःषडादिभ्योविभक्तिनसराभावादयस्थितप्रकृतिप्रत्यय
संबोधउपोत्तमस्यग्रहणात्सौवर्णानांसप्तमीनातदेतत्सप्तमात्वाद्वेवंव्याख्यातेःपरमषडित्यादावपिन
समुदायस्यषट्कुलगादिकार्याणांतदन्तविधिमासिद्धेःप्रकृतेतुनतदंतविधिर्विशेष्यासन्निधानात्तःष

स्व॰शौ॰ १८ १९

स्त्रीत्यस्यापवादः। आपद्मिरिति। आद्दति भिन्नं पदं। विभाषा भाषायां। पक्षे षट्स्त्रीत्यं ततोदात्तत्वं। सर्वस्य सुपि
सर्वेशब्दस्यागमोदात्ततो निपातितः उंछादिपाठादंतोदात्तसर्वस्य विकारः सार्वद्रस्यपत्रानदात्तादिमुक्तेति
कसुवंत लक्षणोऽप्यपवादो हितिश्च वर्णांतप्राप्त आद्युदात्तसेव। प्रत्ययलक्षणेनापि सर्वे स्वरसोऽध्य
म्याणत्वात्। सप्तमीनिर्देशः स्फुटलाघवार्थः। सोऽवर्णाणसप्तमीनां तदन्तसमीत्वात्। सुपीति नु अर्थं तस्वा
र्थिकेनुरपितस्यगाति पदिकादेवोत्पत्तेर्थो परत्र भाष्यादिबुक्तत्वनेन तत्रांतोदात्तार्थमित्यादिश्याप्र
त्वे निरूपित एतेन सर्वेनाद्युदात्तश्रवणाभावः प्रत्ययलक्षणेन सर्वं च सर्वस्वरस्येष्टत्वात्। सुपीति नु
आचारक्विवंत व्याहत्याचारितार्थं तत्सामाद्यर्थो हेवसति शिष्टस्वराद्ध्यस्यावलीयस्त्वं वोध्यं तेन सर्व
गापुत्रइत्यादौ षष्ठ्याः कोशरत्यलु किसर्वस्वरो भवत्येवेत्यपास्तम् सर्वस्वरो न कहास्येति वक्त
व्यसर्व कम्भवत्रांतोदात्त एव। भिन्नत्यादि। सोऽवपदं तस्य सामान्यतः प्रवृत्तिमपि मेत्याह। भेद नस्येति। न नु
गुण्येत्यादौ भानुसहात्। परत्वान्नितस्वरे कृते सर्वं नस्य धातुस्वसमन्ते शिष्टत्वाद्धातुस्वरः प्राप्नोति इति
वो॰ सनो नित्वसामर्थ्यान्नाद्युदात्तत्वसिद्धेः। नच सम्पदो इत्यादौ विशेषणार्थः। च्चिन्त्य थावनस्य नो

राम १८

पिस्यादिति वाच्यं धातोरित्यनुवर्त्य सशाह्यांतस्य धातोर्हित्वाविधानेनाद्योषात्. न चैवमपि परत्वात्स्वरेहो
प श्वाहित्वे एकपदे उभयोरुदात्तयोरभावात कथंचिदभ्यासः वहा चिद्धितापउदात्तः स्यादभ्यासस्येव
प्यत इति वाच्यं हित्वनिष्पन्नस्यैकपदे उदात्तद्वयासंभवेन शेषनिघातशास्त्रवत्याद्यनुदात्तस्येवो ह्यारोण्नत
स्य चारांत्कता मंते निवेश इत्यिन्यायेन परत एवं सत्वे नाप्नतेः पषिमयोः सर्वं पषिमाधिशं ह्योवंतोदात्तो
अत्रसैव। गोणांसप्नमानांतरन्तपरत्वेपि लुमता लुसप्रत्ययलक्षणांनेष्यत इति भाष्य तेन पथि मिप्रपर
त्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्त एवः सप्पंथादित्याहावपि प्रत्ययलक्षणांनास्त्येवः समासाद्यो विभ
क्तिसातु न पथिमथ्योर्विहितेति न तत्राप्यस्य प्रवृत्तिः परत्वादस्य पपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणोस्य वा धातु
ह्नपो निवासेः ह्निपं ति निवसंत्यास्मिन्नित्यधिकारणोपुंसि संज्ञायामिति घः। निवासे किं ह्नापश्रेणाणामि
त्याद्यावेरजंतत्वादंतोदात्तत्वमेव जयोश्चदन्तेनैव कणोघः अभ्यन्तैरख्यंतोदात्तत्वं शेषाहीनां च
पुंसेचुनेरगुपधलक्षणः कः च्याकृतिगणादिति फिटस्वरेणुग्रामादीनांचेति स्कन्त्वितं सोप्याकृतिग
णः एव चाविहितलक्षणाद्युदात्तस्य कणाहिलु ग्रामादित्ववावोध्यं अतोदात्तस्य तु उञ्छादित्वं घ
तादित्ववावोध्यं एवच्छद्यामाद्येव सत्राभ्यासवेष सिद्धोरता स्वचहपप्रागायपसंकत्ते मेदावाहोषा

येतिदिकाएतद्देवेति· एतच्चोपपादितं· निष्ठा च ह्यजनात् आकारभिन्न आदिरित्यर्थः निष्ठेत्यादिसूत्रस्यार्थेमथ्यमः
अघान्ताः इत्यादावेकादेशस्य बहिरंगस्यासिद्धत्वादन्तादित्वप्रतिषेधः आशितः कः सकर्मकादप्ययं· वान्ते
रिक्तउपधादाद्यं श्रीत्रैव निपात्यते आङ्· पूर्वत्वं तमात्रमिति भाष्यं· अ३ एवं हि विवक्षितकर्मकत्वेना
कर्मकात्वात्कर्तरि क्तः इति वृत्तिः विवक्षाविवक्ष्ययोश्च प्रयोगाधीनत्वान्नानिष्टापादनं· या य घत्रित्यस्या
यमिति तदाशयः रिक्ते वि· पूर्वोन्नरसाहचर्यात् अरिक्तशब्दे विद्यमानआदिरित्यर्थः नन्तत्रयपरे रत्नर्थ
:रिक्तः इति पक्षे मत्पूयस्त्वरेणाणतो हात्तः ज्ञु घापि तेवास्तरतिपूर्वे माषा यांवमत्व स्वरेणान्तोदात्तोनु
दीमात्तीत्यत्रः श्वादितो निष्ठायामितारमतिषेधः अस्ते गिरा· ह३ क्तिल्पूर्वनिपुक्तनित्यंमचेतकेवला
गतार्थतामाशंक्य किंत्वारभ्यमाणेरू चेदेवाबोध्यस्तीत्या हृस्व पितः घ· घिरित्यादिनास्त्रविरोधा
त्सिपाठ· आमादिकः दहमेव द्वन्द्व पितृस्त्रमित्यन्ये पुष्पञ्च त्वतु विषयेत्वमादेशाभावः कृतपे:
त्वाद्वेविशेषाभावान्नहतसप्तमीपरसप्तम्यार्थत्वेन फलभेदः ३ छिद्वेति योगविभागोपन्यासव्या
ह्यत्यर्थः ॥ कादेशुहान्तेनेति नमकोरुदात्ते प्राप्नेवचनं पतोना· निष्ठा च द्विजित्पत्तोद्यजय्यहाणा मनुवर्त्तते:

नोभिन्नाद्विहितो योयतस्तदन्तस्येत्यर्थः अनादेरुनिप्रतिषेधोज्ञापयति हलस्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदिति
हलादेशावादेरवोःसंभवात्तनद्विषयकशास्त्रस्यामर्थ्येनहलोपिस्थाने उदात्तादिगुणाकःकाश्चित्स्यादित्य
योभिप्रायेणाहलःस्वरप्राप्तिः केचित्तुस्वरविधौव्यंजनमविद्यमानवदित्येवलाघ्यते स्वरे विधातव्ये
स्वरेणवाकार्यैकत्वेत्येरतितदर्थः अतएवनोत्तरपदेनुदात्तादावित्यादौ एषधात्वादिपर्युदासःसा
र्थकःकायोतत मित्यादावनुदात्तादौघञस्यसिद्धिः एवंचैतेवपरिभाषेत्याहुः अत्रेदंबोध्यंस्वरे विधा
तव्येस्वरस्यानित्वेनप्रसक्तस्यैवव्यंजनस्याविद्यमानवत्वनान्यस्येत्तुयेयंअयमेवार्थाहल्स्वरप्रा
प्ताविति परिभाषयाभाष्येदर्शितं इत्तितिस्वरेणापवादायं ई उवंदःणमृतोस्यनुबंधकत्वान्सर्वेणा
सिद्धिरिति भावः अयमपि तिस्वरापवादः अत्रेदंउ एवग्रहणमितिराज्ञिक्तशासितिसूत्रेनिरू
पितं विभाषावेरगुणश्चेति नित्वादाद्युदात्तःप्राप्तःस्याण्णुरित्यनुर्वर्तनेनो अजिवृरीभ्योनिद्वेतिव्यस्मा
द्वितत्वात्तद्विधानेपद्विवानशतदात्तोदात्तत्वंप्राप्नंय द्विशानचतदाप्यंतोदात्तत्वमेवप्राप्नंयतस्म
मोकारस्योदात्तस्यलोपात्तलसार्वधातुकानुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाशानच्युद्देमध्योदा

न्तइति तन्त्रः विहीधिरिवि हिम्मोलसार्वधातुकानुदात्तत्वे उदात्तनिहन्तिस्वरेणाशानच्प्रत्येऽप्रतिषेधात्
वस्तुतोस्य वचनस्य तिङः तएव ग्रहीत्नः भाष्यप्रधमतो लिङ्गात्सुत्काम्ये विशेषेणो स्युक्ते लिङः मित्रे त्लिङ्
सहशेक्तु हाहे शिन्ये वाप्रवृत्तिमतीतेरित्याहुः यदातेराशु रिववेराशु रितिकनेलुम्मनुप्यइत्तैलुपतहो
संत्तायासुपामानमित्ति नित्यमाधुदात्तत्वमिष्यते त्याहुः त्यागरागः आघाराबुप इति तत्रकर्षो
त्वतइति पक्षेतोदात्तत्वंवोध्यः चान्त्येषु त्रिषुप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वंतत्रकुहरवहेचुरादावद
तेप्रमतोः पूर्वपर्वमितिशाह्रस्वरूपापेक्षया नपुंसकस्याहित्यस्य विशेषणं केचित्तु सूत्रे पूर्व
शब्दं पुंस्त्रिणं पठंतिः द्विनाम्ना त्रिमत्वतं चेनत्सह्नानामभवतीत्यर्थः आत्किं स्नुमती आत्र ह्रस्वनु
आमनुवित्येवसंज्ञायां किंखवद्धावती स्त्रियां किं उदुवरावानूवक्रवोनत्रिरादीनांशरादीनांचेति
दोर्घः उदाहरणोचातरर्थिंकोन घांमनुपेमतोः किंगवाहनानहमावेपूर्वग्रहणास्याप्यमानातं
नाशहसवंधिनश्चाकारमात्रस्यादितिः एवंग्रहणामतोरव्यवहितपूर्वस्यापयास्यादित्यर्थंनै
हसानुमती अन्यथा द्विनाम्नोप्यत्वं तस्येत्यर्थः स्यातत्रजोवत्याः वत्याश्चत इति तनोकराजवती

त्यत्रभाम्महिति॥ स्वरविधौनत्वोपस्यासिद्धत्वान्नावनाशादः किंत्वन्वनाशादः वत्वंन्वाश्रयात्सिद्धं अहि
वनीति संज्ञायामितिवत्वं शरादीनां चेतिदीर्घः योगविभागश्चित्पप्रयोजनः स्वाप्यफिट्सत्वा
णान्त्ययाणानायान्यप्यतानिच्याद्युदात्तश्चवउपसर्गादिति ऋवऊ स्फोरायनस्यत्वाद्दिसत्रेषु धाव्या
द्दौत्वपवत्तत्वादिविरुद्धत्वाज्ञसाधुत्वव्यवस्थायकानिभवंति यत्तुयाणानायान्येवेनानामितनत्र
हापादीनांचइच्छादीनांचन्यासभामाहाकृतिगणाभ्यांकर्मणाद्युदात्तत्वात्तोदीत्तत्वयोः सिद्धयो
ग्रामादीनांच घृतादीनांचाइच्छादीनांचेत्यास्यामाकृतिगणाभ्यांकर्मणाद्युदात्तत्वात्तोद
त्तत्वयोः सिद्धयो ग्रामादीन्यनयो वैं पर्यायत्ते ममनुभित्रकर्तृकत्वाद्दोषः॥ पिबेतंतः पिदेति
प्रागिरपुरादि कस्यपर्वोपायसंताउवे कृत्ति नवमोदिचेद्वैसि अष्ट्रे सः किंदिति व्युत्पार्थनानप्रप
स्वरणापातोदोत्तत्वं एवमपवादविषयाभावेस वंशदीनांसर्वनामधातज्ञमितिनिरुक्ताद्युन
त्वेनतेमैवासिद्धौरितिवेन्न व्युत्पत्तिपक्षेऽवश्यकत्वात् पुत्रीपतेः पुत्रीरित्यादावंतोदा

शेषा
२३
२

न्नत्वार्थं सूत्रमावश्यकमिति केचित्‌· पारस्लापालंकावा· पारल्लापालं कौञ्चो ओषधिविशेषस्य वाचकोऽत्र
घावंतरति प्राप्ते इति· पूर्वपरान्वयीदं इदं सूपलक्षणार्थं क्वचित्‌ स्वाङ्गस्यानाप्ताइनाम पिइत्वादित्वादिन्या
ङः सागर इत्यादि· अत्रापि लघावंतरति प्राप्ते· आद्युदात्तोऽयमिति नन्वनेनांतोदात्तत्वाभावे
पि नियमः न आद्युदात्तत्वं केनस्यात विधायकाभावात्‌· अतो नियम इति वक्तुं युक्तमित्यत
आह इहैवेति· एषा सूत्राणामाद्य सूत्रबाधकबाधनार्थत्वात्‌ अन्यत्र प्राप्तमित्यत इहभावेऽपि
यामण्यनेन बाधकं बाध्यते तद्बाधकं चानेनैवानुमीयते न मध्योदात्तत्वस्यात्रासंभवात्सर्वो
नुदात्तविधायकस्य च फिट्‌सूत्रेषु दर्शनाद्धाद्युदात्तविधायकमेवेति भावः। स्त्रीविषयेति
आद्युदात्तत्वमित्यन्ये गृहमिति न विषयस्येति स्याग शिवामिति वा प्राप्ते न नुगुदाशस्यादंतत्वा
भावात्कथं स्वां गेन्यस्य प्राप्तिरत आह च्यूनं रंगामिति स्त्रीविषयवर्णेति स्त्रीविषयवर्णाद्युपूर्वा
णामिप्यनेनेत्यर्थः स्त्रीविषयवर्णानामाप्यमिति केषांचित्‌ स्यात्‌ लघावंतरत्यस्य तु नप्राप्तिः अत्र
शाङ्गैरवयाणामपि पिगरुल्लातराप: सर्वाम ग्येन· अतएव सू हा इति मायातस्वां गाशिदा पि वि

स्त्री
२१

नुग्र वर्न्नेतए वांतग्रहणासाम घ्यी दिति वह्यतेड्मेहंडा दित्वा घत·पांतस्यांतम्पा दिति इदमुपलक्ष
णांस्त्रवातघरेति प्रत्यपरस्व रैणा पि· न्व ब्युत्यव्रोषेव फिरसत्र प्रकृत्ते रिष्यति प्रत्युदाहरणाम
मपुत्रामिति चेन्न·च्यास्मादेव सूत्री विषयग्रहणात तापकात्प्युत्पन्नमार्ग प्राप्तस्वरस्यापिफि
ट्स्वरो बाधक इति तन्न दृति ·द्व नितं वे दंएति स्तुशा रिवति केपरे· स्वातस्यार मा हेरिति·शका
रमकारा शिभिन्नस्य स्वशङ्कांतस्योता हान्तइत्यर्थः·शीङः स्वोतो दिति· इदंदशया घ्यामुक्ता·पंचपा
घात्प्रशाङः स्वोङ्स्य स्वेति पठितं तत्रापि डितस्वेनर्मु ट्चोदाहान्तइत्मत उदान्त ग्रहेणानुवृत्ते रपमेवाथ
:च्यनवहानि पसेप्याह अंतरंगत्वादिति·स्वांगशिरामिति सत्रे तं ग्रहणाद्धि सर्व नामप्राप्ते ध्वौ
नितं वे दंएति स्तुशा रिवति केपरे स्वातस्यार मा हेरिति·शकाप्पूर्विकसंतांकालिकाकृत त्वमा
दापतत्प्र वन्ने घयापः·पूर्वं प्रहृत्तिच्यन्येनु एवंसति ग्रीवा पाभित्यत्राप्याद्युदान्तत्वस्यात त
स्यात शिटात्याक्रास्यपर निपातकरणान्नच्यत्रनपुंशादिपपुदासेनचन्ञ्र्हतत्वाभावेपिक
वित्त प्प्रहानि वो धनात्छिरवाशहृच्या घुदान्तत्व एवं वच ग्रीवा पा मित्यत्रा मदोषइत्यपाकृः·श

शा.शा.
२२

कारपर्युदासःअस्त्यिवाचकशब्दस्वरशब्देस्वांगशिवमित्याद्युदात्तत्वमाप्नोत्याचरितार्थंतस्मात्ग्रीवाया
कंठोऽपिकण्ठेश्वासनीत्यादिष्ठंहंसत्वान्निर्वाह्यइत्यपन्येहिसवन्तरःइत्याहुरितिअन्नादुचिवाजंतु
संपूर्वांच्चिहेतिससरगन्त्यपाप्यचित्वान्तेसइत्यस्वत्सारित्तूदाहार्यदेतिःअनेनैवसिद्धेतत्राचि
त्यग्रहेणांव्यर्थमित्याशयइतितत्वं·अत्रसूत्रेशान्ताहचर्यातितिशाद्धःपंक्त्यादिस्त्रविहितएव
गृह्यतेनेदक्षिणास्यसाधाविति·प्राकीशाइत्यपृथःवीणायांसामसुवाहक्षिणारत्युदाहरणाप्रवी
णाइत्यर्थः।स्वांगारव्यायामाहिरिति·स्वांगेत्तिकिं·दक्षिणाहेशःअत्रेमर्दनामत्वाहाद्युदात्तत्वं
ःनचपरत्वादेवतेनाद्युदात्तत्वमत्रभविष्यतीतिवाच्यअस्यप्रकरणस्यबाधकबाधनार्थ
त्वात्तस्मात्सूस्यामःअत्रछंदसीतिवर्त्ततइत्याहुःअत्रेणोदात्तरत्तेवआरव्येतिकिंहास्मोप्रगाः।
वानामअन्तोदात्तत्वंवापक्षेसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं·शुक्लागोरयोःनामधेयमस्येतिवर्त्ततेतेना
नामधेययोरंतोदात्तत्वमेव·च्यच्चेदितिउणादिसूत्रनिपातितोदात्तत्वकस्यपशुभाद्रस्यशुल्कमे

राम
२२

शुल्कशब्दव्युत्पत्तेरिति बोध्यं। अगुणेऽह्रकवकवशानां छंदसीत्येव सूत्रं। अतरति त्वनुवृत्तिप्रदर्शनं। आदि
ग्रहणानुवृत्तिशङ्कानिवारणार्थं सूत्रशेष एवेत्यन्ये। उहकस्य कर्दमादित्वाद्दशघ्ने द्वितीययोः। पर्यायेण
प्राप्ते बकस्य प्राप्तौ णानां च कुमुद्वतीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्ते तेन न्लोके इति निपमकरणसामर्थ्यादिति
भावदशाशब्दस्य वशः। पचाद्यचि रापीति तात्पर्यम्। एषस्य च। मधस्येति पाठांतरं। बाभाषाया
मितिपहे स्वांगाशिशामित्याद्युदात्तत्वम् प्रश्ने निष्ठा च द्व्यजनादि इति अन्त्य। अपं स्पष्टत्वाद्याथै रोपत्वाद्युदा
त एव। अत एव लापकादितिः स्त्रीविषयवर्णोनिति द्वितीयपादस्य सूत्रोपात्तपन्यः। न हस्त्राणामुविष
याणां नित्यावंतानामित्यर्थः। नक्षत्राणां कितारिकाश्राविणत्यादि। किंञ्च शिवनीः श्रविष्ठेत्यादि स्त्र
वतीधनचलीशाख्याम्या मिष्टनिविन्मनोरेतिस्तुकु। विषयगृहणादित्यञ्ञांतानावंतस्य न हस्त्र वा
चकस्पाद्सत्वात्। न कुपः। कवर्गमवंस्पायाविषयस्य नहस्त्रचास्पां न उदात्तोनेत्यर्थः। कुपस्येति किं। चड़
स्वाःकृत्तिकेन्यादि। किंमघा आख्येति किं। कृत्तिका सुजाता माणां विकाहात्ति कार इत्यत्रापीति। अपिना
कृत्तिकाद्यापिंकावड़लिके कृत्तिका यपर्यायपोपञ्जारूत्तीति। वराहरद्दाममुख मित्यादावनोहान्तद

रोम॰
४२

28

र्गनातवराहशब्दोप्यत्र बोध्यः ज्येष्ठकनिष्ठयोः न्हूपुंवशब्दयोर्ज्यकन्यादेशो ॥ प्रशस्यात्यशब्दयोस्तावा
देशोपदातहाभत्युदाहरणापह्ने उदात्तरति ॥ उदात्तग्रहणानर्हत्वेरिति भावः ॥ इति प्रथमः ॥ याहः ॥ कु
त्कतस्य स्त्रीविषयस्य ॥ नित्यस्त्रीलिंगस्येत्यर्थः ॥ वधूरिति ॥ न चास्य लिंगांतराभिधायकत्वरूपान्
यस्त्रीत्वाभाव इति वाच्यं ॥ प्रत्यासत्त्यार्थैक्य एव लिंगांतरानभिधानस्य तत्र ग्रहणात् तत्र एव वधू
शब्देन च कुमारीशब्देन हीत्वे अन्ययावपत्ताद्यते कुमारीशब्देन लिंगांतराभिधानाद्दोषः ॥ स्यष्ट ए
व स्वार्थभेदेन शब्दभेदात् ॥ तत्र तनुः शरीरे नित्यस्त्रीलिंगः ॥ एवं वलि शब्दोऽजरपाश्र्वलपूचर्मणि
तयेति न दोष इत्याह ॥ ह्रस्वेति ॥ किं नद्याः स्त्री गते ॥ क्रिमरुवायुः ॥ तिषयोति किं लघुः ॥ वहुः ॥ नपुं विषय
स्य ॥ विषयपदानुवृत्त्येव सिद्धे पुनर्विषयपदं न भयलिंगस्य लिंगव्युत्पत्ययेन गत्यपलोपेन वा
लिंगांतरोपसंक्रांतस्य गविषयतामाह ॥ णोतन्न हात्यर्थे पथाम धी स्त्र प्रार्वास्मृतन इत्याहे
यथाबाम हे सिमृव स्त्रिमाउर्मांसः ॥ म घो अचेति पतो लुक्कुवान्निकेन ॥ स्वानि न च हमाद्यह वचनशेति
॥ यो सवि गते किं इन्द्रः ॥ विषयस्य किं लघुस्यपि दे ति रस्ति ने तज्ज्ञोणतिः शद्वा होते निन्याहः

राम
४३

मुद्गान्मेव। तिलाइति। एकत्रतिलोमाषाह्रौघ्नादिपाठादंतोदात्तावितिसंप्रोदृश्चेतिसूत्रेकोयट्। तांत्रूत्व।
तिलाश्चमेइत्यादावाद्युदात्तस्यैवपठ्यमानत्वात् ३ माशाद्दोपिमकारवरूढेत्यनेनविशिष्यपयोपरा
तोदात्तविधानात्। शालिब्राह्मा घृतादित्वादंतोदात्तौ। ल्टरोन्यो हि किं। चमानुः। गोधूमाइति। अत्रपरत्वा
द्वेवल्लुभावंतरेइतिमध्योदात्तत्वंसिद्धेरिहविंत्यंवस्तुतोवाध्यसामान्यचिंतापद्दोनस्याविबाध
कस्यादित्याशयः। त्रिंसंपंचेत्यादौनलोपेकृतेस्पृशास्वीतरत्वेनतत्रेलोपस्य। सिद्धत्वाभावेनअ
कृतव्यूहयरिभाषयानास्यप्रवृत्तिःस्यादितिनशंकं। अनित्यत्वेनेहास्याप्रवृत्तेः। पारोगानायेःनुदा
त्ताहेरन्नित्यादौएषामिवरएतेधुयारीतीपशास्त्रप्रवृत्तौबाधकाभावाद्यसप्ताषष्ठ्यौशाद्दोघ्नादित्वा
दंतोदात्तौः रस्योदाहरणांचतुष्कपालः इगंतकालकपालेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वंच
त्वारइत्यत्राम्स्वरेणाशसिचतुरः शसीतिभिसाहोसल्युपोन्नमंषट्त्रीत्यनेनभाव्यतिसमासइहाद्व
त्र:किंयाणां। संख्यायाःकिंचात। स्वांगः एद्दघसर्वनामसज्ञाप्रवृत्तिकाल्वेपदद्दंतंतत्त्वेवृप्रवर्त्तितेन
मस्तोमममहेतरत्यादौनहेष। सर्वोभान्यशहिगगणातोदात्तानियातंयनेरतिकेचित्। तपोरन्यःपिप्प

शा॰शे॰
२८

लमित्याहोत यादर्शनात्॰ परो मात्रपेत्यादौ व्यत्ययेनांतांतोदात्तत्वं॰ परंमत्येऽत्यादावाद्युदात्तस्यापि दर्शनात्॰
स्वांगेत्यादि किं घट॰ अंतानां किं॰ बाहूराजन्यः तपरत्वं स्पष्टार्थः प्राणिनां कुपूर्वमिति॰ तस्य समर्थः हरति
स्त्रेन्यासहरदत्तयो॰ कुपूर्वाणामिति पाठो दृश्यते कवर्गो घवर्गो घपूर्वे तन्मध्ये आदिरित्यर्थः सर्वना
मकार्यं तु सौत्रत्वान्न॰ कुपूर्वमिति पाठे पित्र्यादिरित्येतत्सामानाधिकरण्याय तदावश्यकत्वाद्
गितिहाशयः॰ अत्र पाठे चटकादावव्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति॰ वस्तुतस्तु॰ कौवित्येवसिद्धे पूर्वग्रहणाव्य
वहितस्यापि ग्रहणार्थं तेन कुपूर्वमिति पाठेपि आद्युदात्तत्वं भवत्येवेति न दोषः प्राणिनां किं उद
कं कर्दमादिः पेक्षित्यादि किंवराहः॰ वराहं इंद्रएमुषमित्यादानतोहोत्तहात्त दर्शने नघटतादित्या
[illegible]तोपमिति प्रत्युदाहरणांतरं बोध्यं॰ अन्येतु उत्तरसूत्रवदत्रापि पित्र्यादिरिति नसंबध्यते तेनपु
सकस्वसातेनेन च टकादावनेन मध्योदात्तत्वं हरदत्तोक्तपाठस्तु चिंत्यः एवं च गुरुः स्वपुवं॰ क्त
[illegible]त्यादि किं॰ वधूकः उनर्वंतानां पितामाताभ्रातरएनमाहरित्यादौ पितृशब्दस्याद्युदात्तत्वाद
[illegible] भत्वं॰ मातृस्वरवार्थत्वात्सिद्धमिति॰ शुद्धः॰ वर्णानांतणातिनितंतानां॰ तांतानामितिपा ॥॥

राम
२८

ऽत्वकारो व्यर्थ इति चिंत्यं एतदिति खेतशब्दो घटनादित्वादितो हन्तेर्बोध्यः ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वः ह्रस्वान्तस्य
किं दृष्टं गर्मी ह्रस्व किंमात्रं अन्तत्वं किं नृशंसः तनुच्छायेत्यर्किं जडः वृधिरः कुशलशब्दो नेनाद्युदात्त
इत्येकं अन्तोदात्त इत्युज्ज्वलदत्तः पातंकुःसलिलदति ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमित्यपेक्षया यरत्वादिदमे
बोधित प्रीति भावः ह्रस्व विशेषसंज्ञात्वमतान्छीत्या नव गमान्ते हतन्मा पाद्रि दिल्यन्ये ग्राम
ग्रामग्रामादिरात्रिगता लुवं तस्योपमेयः संज्ञायामुपमानमित्यनेन समानार्थमेतज्
लुविति किंच्छ भिर्मिताः वकः उपमेयेति किं वराः अश्रहा मवश्ले त्यरागो वराः द्रा अभू श्रे
तिलु पूनामेत्या दिकिंवु कुट इवापं मफरः वियपद्यादिरा कृतिगणात्वात्कानो लुप् पि
कुक्कुट उपमेये वर्त्तते न तत्स्ये पूसंज्ञा शकुनानामिति मध्योदात्तता पुः नह नपर्वता
पघ त्येपि फरसत्र हन्तेन व्याघ्र माहिष सिंह हन्हेभार्द्ववताना मिति पद्यतेणापि हन पर्वता
शेविशेषाणामेव ग्रहणा भिषेपि तित हा दितमेव सूत्रे पठितं सर्वत्र विशेष यदान्वपा
भाव बोधनाय व्युत्क्रमः कृतः राज विशेषस्यास्य अत्रापि ल्लुवतस्योपमेये तिसूत्रमनुव

रा॰शे॰
२५
२६

न्नेने॰ एवंच तेनैव सिद्धे हृद्धस्यैवेति नियमार्थमिदं॰ तदाह अंगः प्रत्युदाहरणमिति ह्रस्वो नुद्धस्य ध्वेदा
न्नविशेषस्यैवेति नियम उक्तास्तर्ह्यिंत्यंपूर्वसूत्रे व्याघ्रग्रहणादिपर्य्यायतेः पमन्वाशङ्कः कृता दिह
द्रोरूढेन च व्याघ्रशब्दस्त यैति नैवपर्य्यायमित्यन्येः अव्यांग रत्युदाहरणां विंत्यंतस्पुजेन पदशब्दा
दित्यन्ते तत्वेना घुहान्नत्व सिद्धेः कालिंग रत्युदाहायंत त्रीहि घ्मगधेत्यणा लघावेते अत्रा दिश
ब्दोन संबध्यते॰ तेनानादेर पि गुणेरुदाहृतः अनए बह्वषाकपि शब्दोनेनमध्योदात्त इति ह्वषाकपी
ति सूत्रे ह्रत्तावुक्तं खंडिकादिषु उलूकशब्दोनेनमध्योदात्त इति कैयटेन चोक्तं वराहशब्दस्त घृता
दिरित्युक्तमेव॰ न च गुरूणां मध्ये पश्चादिरित्यर्थोस्त्विति वाच्यं वृषाकप्याहाव प्रहृत्यायन्मोन
हृत्यादिविरोधात अपतोशीक्षिणेति सूत्रे सारगकल्माषोलघावंतेरत्यनेन मध्योदात्ता विजिहरद
न्नाविरोधाद्वलघावित्यादि किं वातप्रमीः समासे जननं कपालानांतन्वान्त्रलघुरंतोद॰ दकूदः
किं देव॰ गुरुः किं किसलयं कल्याणाद इति पर्य्युपेणादि मध्योदात्तेः द्वौ विषय वर्णा ह्रस्व
चित्यिद्रह्रत्तोद्वौ विषय वर्णानामग्रामध्यित्यादिपाठः सो पि मत्ते घ्य पूर्वस्योत्ति सूत्रे दर्शितः म

राम
२५

ह्रिकेतिअस्यप्राग्निमात्रेरोहमुदाहरणंप्राप्नस्यास्यपरत्वान्माहीनांचेतपनेनवाधातःलवनेत्युदाहारणं
ःनचानेनैवसिद्धेह्रस्वातस्यस्त्वाविषयस्येतिवर्णामांतरोत्तिवस्त्वंव्यर्थमितिवाच्यंअत्रवदन्तवद
त्यनुवृत्तेनदोषःअमृतएवशेपनीत्युदाहरणंद्रत्वाहरिणारत्युदाहरणांतरंदत्तं·धवलाहान्यप्युदा
हरणानिनीलाद्यस्त्वंतोहानारावेतिवाच्यंपिशंगसारंगकल्माषालेद्यावतरइतिमध्योदात्तारति
केपदादिदर्शनात्दृढंवाक्षित्वापूर्वंविप्रतिषेधोनपूर्वमेवाप्रवर्तेततरत्याअह्लशाह्नात्फर्वर्द्धइतिअ
स्याहेरितिवक्तव्येअस्तुपूर्वाणामित्युक्तेःसमानाधिकरणोवहुव्रीहिर्नेतिभावः·अस्तुपूर्वेत्य
त्रपचमीतत्पुरुषस्तेनःअह्लाविवत्यवसिद्धेपूर्वग्रहणावैयर्थ्यापत्तेःअनुवर्त्तमानफिषइत्यनेना
व्यपानायत्तेश्रलृशकुनानांच·पूर्वामिति·अत्यात्पूर्वमित्यर्थःलघुपूर्वेमित्यसमस्तपदद्वयं
अचाप्याहेरितिनसंवध्यातेपूर्वग्रहणात्तेनकुकुटतित्तिरीमध्योदात्तौ·कुकुटस्यवेहेलो
हात्तयाठस्तखाद्वांदसः·तित्तिरीयंतुःशाखायांमध्योदात्तःपठ्यतेएतेनतित्तिरिशब्दोतोदात्तर

त्तिप्राणिरजतादिभ्योऽञित्याह । रङ्कोः । प्रागुक्तः । लघुपूर्वमिति वहुव्रीहिस्तनलपो रिति पंचमीनिर्देशेनैव सिद्धे
पृथग्ग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः लघोः पूर्वमिति तत्पुरुषोपि न सप्तमीनिर्देशेनैव सिद्धेर्न तु प्राक् उक्तवाचिनां प्रा
णिवाचिनां चेतनानां चेत्यर्थः । कसन्त इत्यादि । अन्यायोर्लघावन्त इति निषिद्धे तोदात्तत्वं । एवं च कपोतमपूर
शाद्वोलघावन्त इति मध्योदात्ता वित्ति प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यह रङ्कन्तिश्चिन्त्यं । खदिरे सूत्रे उलूकामध्यो
दात्त इति केचित् । अश्वधान्यानां ह इष्ट मंत क धान्यवाचि ककार घकारान्तानामित्यर्थः । अनेनैव सिद्धे तु शो
र इष्टाशेर कपाल पलाल श्यामाकेति सूत्रे श्यामाकग्रहणमस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं तेन ध्वनपत्तुदा
हरति श्यामाकरतिः तन्नादिवेत्यनुवर्त्तते अत एवं प्रकरणे तन्न पठितमेव च केचित्तु अधान्यवा
चक श्यामाकग्रहणार्थं तत अत एव श्यामाकायतीत्यर्थे पि श्यामाक शब्द आद्युदात्तः स्यादाहुः तन्नादिवे
त्यनुवर्त्तते अत एवान्तेव प्रकरणे तन्न पठितमेव च श्यामाकशब्दो मध्योदात्तो यो प्यत इत्यन्ये मा
षादिति बालाक्कार इत्यत्र चरितार्थेन नानेन परत्वान्निलादित्यादिहोच रिनार्थस्य त्वगणाधान्यानां चेत्य
स्यबाधकं चेतन इत्याशयः । फलाविशेष ध्वनपि तु तन्नाप्युदात्तं कश्चित्तुः के हलन्तानामसंभ

नाकारविशिष्टस्य ग्रहणं। ध्यायन्तीति किं आलोकः हृदयं किंचरणाकाङ्क्षेति क्रिंगोधूमाः जपदेश अ
णव: सक्ता। केकय इति पदनुपातस्य पात्यात्सर्वं मित्यनेन परत्वाद्द्वाभाव्यमिति तत्र। वाक्यसामा
प विता मा श्रित्य तत्स्याप्यनेन वाधा इत्याह: अङ्गावङ्गा इत्यप्युदाहरणं। अत्याहि कि। आप्रः अगो
ज्ञा। अजं तानां किंदृतं। हयादीनाम। अत्र केचिज्जनपदशब्दानामित्यनुवर्तयन्ति कुरुगार्हेति
त्र स्य हरदत्तस्वरसो प्येवमेव तन्मते पंचालाः कोसला इत्युदाहार्ये वा शङ्कनादेरित्यस्याप्यत्र व
नोदाहरणं स्पष्टत्वं भवति इत्युके रंगतानां वचा अत्र वेत्यनुवर्तते। अत एव वौ ग्रे मांद्री व्यक्तम्यादि
घस्वेति पठ्यमानमंसतो हि नित्यं समगच्छते। कंद्रस्त्वाहा येतु जनपदानामित्यनुवर्तयन्ति तेषां नकम्बि
ष। कुरुवशी इयरति चोदाहार्यं पृथ्वां किंवसा तपः रणीति किम् अगाः इति हितीयः। आह: ललाटमिति
वावत इत्येतद्व्यक्षित्वाप रत्वाद् इमेवोचितमिति भावः। कपाल इति पाठ्यप्यत्र लब्धावतद्गेनम स्यो
ल्म मेवेष्टतथाप्युदाहरणा हि ग्वोधामाहानां। मल्लपोमकर इति। मलये पातस्यात्सर्वं मित्यस्याप्या
वामद्वतैौ फलनविशेष इत्युदाहात्ह तं। मकरः संज्ञा मनउदाहरणाम करवरु इत्यत्र तत्र भिप्यानपदा

कौ॰ह्रा॰
२७
२१

यीयेद्दतिन्यापेनसंज्ञाभ्यतस्यनग्रहणांह्लाविद्दुमाकरद्दमियाठःतत्रस्वार्थेणाशाहिनांवशाकानांसंप्रोद्दश्चेत्
तिसत्वैत्रेकौयटेतुंद्दत्याद्दियाठद्दद्दवाघुहात्रविधायकंच्यनेनसर्वेपशद्दश्चाघुहातत्वेमात्रेयांतानांचगु
वहीनामितिप्रध्योद्दात्रत्वमितुक्तंःतेनद्दितायपाहीतद्दद्दसत्वमितिद्दवानितंपिद्दहस्वोतनात्वद्याद्दि
सत्वमन्वपाद्दयठितेशतपुष्येतिकाचित्कोयपाठःअन्त्राभावात्नैपराद्दिरीत्याश्रघुद्दात्तविधा
नत्वेतुतत्राणिप्रद्दत्तिरितिध्वनपितुमअपजप्युद्दात्वतमित्याहःकेचित्तुअच्युद्दस्यैकाव्यत्नामेव
त्याःवर्ज्यवद्दतियातानांगुःपांतानांकिंगद्दभःत्वघावंतरातेप्राप्यिकंप्रयुज्यतेचनगद्दभंपुरःरत्यंतो
द्दात्रःगुर्वाद्दीनांकिंकुरागयःकरोःसंप्रसारणांवत्तिकपनाश्रयुतमित्तिःअवापएवंपुद्दप्रकृतिस्व
रेप्राप्रेद्दद्दःद्दितीयोवेतिःद्दितायमित्यधिकाराद्दितिभावः।कशीनांनामितिवक्तव्येनउभावन्नार्षःव
त्वद्दतीतियारेवतःविनस्तोद्दद्दुःअ्याजिःद्दाद्दाकत्वाःउमाःकाष्ठायेद्धाःकाशानंकोविद्दुमकारवकु
रया।रेवनेतिकाष्ठायेश्राद्दतियठंतिःकर्द्दमाद्दिराकृतिगणाःएतदुद्दरंसुगंधितेजनस्यावेनिसत्व
द्दतेअ्याहीद्दितीयोवेतिवक्ष्येतिसुगंधितेजनमित्युदाहरंतिःकोविद्दारसुगंधितेजनस्यांतवारतिप

राम
२८

ष्ठिनात्ते शाङ्खोपि पृष्ठे ठ्हान्न रत्याङ्गः नफल्यां नानानां न फल शाङ्गां तस्यादिहिन्नोपवेत्स्यर्थः केचिद्बुलेफोन
यस्तिं कृा स्य स्थाने पठंन्ति न पिति न पुंसकं त्व शाङ्गे परे ल्लोवस्य फशाङ्गे ठहान्तः फल्ने सफल्स्मिन्नु
द्गाहरंतिः अन्येतु फाशाङ्गे पष्ठे तोहान्नत्वमाङ्गः। कुलापरीतिन्नघायतत्स्यस्य पद्मन्नाव पिनकठ्ठ
ङ्क्लिशेषः गाव यमल पा वुहाहापो कुवत्स्य पा पुमत्स्य स्वर्व यहरां चांतस्य नाम्नाकारांतस्यत्पर्यः नू
नान्नासा द्दिवासु धेनुद्दाहरां क्कचिद्धु घांतस्येति पाठः। याशाङ्गतस्येत्यर्थः केचिद्धुतंत्रेण यशाङ्गोपि
मद्धातेते न समाधो देवद्न्नरति सिद्धमित्याङ्गः। शिशुमारोद्भवरः श्रीशमारेत्ति पाठांतरे उक्ष्माः रु उष
रेस्मि रेफवर्जितमप्य पाठांतरं वेकारोंतात्यान्फर्वमित्ति द्वितीयपिमित्ति च संबध्यते। सांकाश्यकांपेत्स्य
व्रसत्वे पंङ्कस्तुत्वाङ्मादिर्वेत्ति वर्न्नेतेः न द्दाह द्विायमृदान्नेवेति अतएव पद्द्विति सरुवे राजन्म
स्य काश्यपकांपित्यनासिक्यहावाघांटनामा द्दिवांतो वेनाक्तः अवतोंत शद्धेनादे रूपेद्धयानो द्विती
क्तः अतो नावेरो वः एवसप्तमीसि ट्टैति सत्त्वो एषामनः पर्व बेत्ति काशिकायाम पिप। यशाङ्गेनादि

स्त्र्यपेक्षयोपात्तप्रांतशब्देन गत्यादितराति बोध्यं अंत्यान्तरूर्वमिति तु नानुवर्त्तते सांकाश्यादीनां च यागाग्रहणा
स्यैवेपर्यायपत्वेः पानस्यांत्यादित्यव सिद्धेः उक्तरस्य चेत्यादिर्वैतितु स्याष्टार्थं ईषातस्य हपितिहलासत्वाप
सेत्यघावंतरातिमक्ष्योदाहानः ईषातस्य किमर्थं ग्रहणा हलादेः किंचांवराबं उशीरदाशेरश्च अत्र चन्द्रपग्रहणं
स्यांगानामकुर्वादीनामिति द्वितीयोदाहत्वबाधितुं देवरग्रहणं लघावंतरत्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः
कोविनद्यतादिषु देवरशब्दः पयनेएवचयप्रेत्याद्युदाहार्थं ग्रहणमित्याहुः अत्र वेतिनानुवर्त्तते रंते
कोवितमहिषस्ता मेत्यादि किं सिंहाश्वासि न इत्यादि किंमहिषी अषाटान संत्वरतितृतीयः पादः शं
कटिशः अत्राधेवनस्यत्यादिषु युगपदित्यादिसूत्रस्य युगपद्ग्रहणाबोधितानैकोदान्नानांयु
गपन्न समावेशइत्यर्थानुवादकपर्यायेणोति नन्फलं तत्र उदाहन्न परमेकवर्जमित्यादेरेहि मंप
पिप्रवृत्तिर्वोध्येत्याहुः एवं लिंगविशिष्टपरिभाषालब्धार्थानुवादकशकटीइतिगौष्ठः [illegible]
ह्लागोवाचकस्यगोष्ठजशब्दस्यत्यर्थः पारावत इति अत्र तत्शब्दोनोदाहानः कपिकेशहरि [illegible]
बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः तत्रहरिशब्दस्यनन्त्वारादाद्युदात्तः कपिरत्नोदाहानः केचिन्मुञ्जकरुह

काद्दे॥ एकातिगणाद्बोदत्तोदात्तत्वमाङः॥ न्यङ्‌ स्वः॥ न्यथावेत्तिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तेपरिणाउदात्तस्व
रितयोरितिसिद्धेन्यङ्‌ ग्रहणास्वतंत्रार्थमित्येकेतदनुवादकमित्यन्ये॥ तिल्यशिक्यकोविद्रस्व
मर्त्यशण्डपठंतितदयुक्तंत्वाहवंतमर्त्यमित्यादावाद्युदात्तदर्शनात्॥ नघुक्तात्कर्मधारयेतिसू
त्रस्यावार्तिकेनयतिपतोनावदत्याद्युदात्तत्वं॥ पत्नुधान्यस्थानेधन्यंपठंतितत्र॥ पत्याविश्वपंदति
सूत्रे धान्यमंतस्वरितमितिद्रात्तिमुपोद्धायासेवसूत्रस्यहरदत्तेनोपन्यासात॥ भपूज्यतेच धान्य
मस्मिन्निविनुहीति॥ बिल्वभक्ष्य॥ माण्ड्यानुभक्ष्यवीर्यमित्याद्युदात्तोवाखुसाधुरितिपठतः॥ भक्ष्य
तेसावपंताहचोपत॥ बिल्वः स्वरितांतोतोदात्तोवाकेचित्तुबिल्ववृक्षेतिपठंति॥ अनुक्तानामि
सर्वाणुदात्तानीत्यर्थः॥ अत्रसूत्रेछंदसीतिनानुवर्तते॥ आद्युदात्तश्चेतिसूत्रस्यभाष्यमामाणप
॥ निपाता आशङ्कांकरोतीत्यादेरेषपतानांनिपातत्वेपिहेत्वात्वादेरुदात्तत्वउपसर्गाश्चाभि
वर्जमितिच्या आद्युदात्ताइत्यर्थः॥ अत्राभिवर्ज किं॥ अभ्यभिहि॥ अभिरामपमस्थात॥ इहसूत्रेवर्ष
उपसर्गाणांनिपातत्वेनैवा[illegible]नचकर्मप्रवचनीयानांतद्भावतापनायेदं॥ तेषामप्याद्युदा

मो.शे.
२९

न्नत्वस्येष्टत्वात्। अभिमुखे नमादिषु पाय इति बहवः। अन एवमानोम न्नांश्च मित्यहं च्चितिमंत्रे एवम ही
नां मत इति वेदभाष्यकृदुक्तः। अस्य प्रत्येकमुपसर्गसत्तासूत्रे भाष्ये केचित्तु उपसर्गस्यैवाभेराद्युदात्तत्व
निषेधोपपत्त्यास्यात् कर्मप्रवचनीयस्य तु निपातत्वात् अव्ययत्वे तत्रेदर्थ मिदं सूत्रमित्याहुः। एवा हीना
मंतः। इह शास्त्रे हो गर्गो। आद्युदात्तो निपातः। आ इह स्वधामनुक्षात्रं मित्राव रुणा शास्त्र विदिं
धान। आङित्यादि प्रयोगदर्शनात् तत्संज्ञ्यत्वमिति चिंत्यमेव तु चिंत्यं सह प्राहस्याप्यनेनाद्युदात्तत्वमि
ति सहस्यसमिति सूत्रे भाष्ये प्रयुज्यते च सह वै देवानामिति तेनेपुत्र सूरिभिः सह इत्यत्र तु छांदसं मं
तोदात्तत्वमिति केचित् त्वाचानामुपाविति सूत्रे उदात्ताविति अनुवृत्ति प्रदर्शनं। इह चिसुच्यामादि
शब्दः प्रकार इत्याहुः। वाद्यपोनु। निपाता इति वर्तते नेह पशुर्नेति। आद्युदात्तत्वापवादोयं। यथोतिथा
ः। अनुदात्त इति वर्तते। शाकिनं वचो यथेत्यादौ तु छांदसत्वान्नानुदात्तः। प्रकारादि द्विप्रकारे गुणा
वाचनस्य स्यादि द्वित्वं स्यात् स्वर्थः। इदं कर्मधारयवद्भावसिद्धान्तो दात्तत्वानुवाद कोशेष मिति प्रकारादि
हे रुक्ता द्वन्द्वरुक्तामिश्रणं रत्ये के अनुदात्तवत्पस्यानुवादकमेतत् तन्न। अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्य

राम
२९

स्यानुवादकमित्यन्ये इति शांतनवेतिः इदंमात्रोपसमितिसत्वेहरहतनग्रंथस्यांशं शंतनुराचार्यःप्रणो
तेतिद्वाराहोनाचेतिसत्वेहरदत्तः इतिपिरस्समाप्तासमाप्तानिश्चयमृत्यपस्वराःकर्त्तव्यमिति
तव्योयंतंत्वतुतित्वात्स्वरितः पघाघेनस्यस्यापिश्राघुदानेशेषनिघातेकृते उदात्ताहनु
दात्तस्येतिस्वारितोभवत्येवतथापितस्यासिद्धत्वात्तेविभक्तकशेषनिघाताप्रवृत्यातित्वाने
भिन्नकेचतत्प्रहत्यामहान्क्तत्वेविशेषः पुच्छतीतिपुच्छप्रमादेप्रचयणकाम्रुतिः चितः सम
हतेरितिञ्चत्रार्थः कचष्ठित्वंज्ञापकं अन्यथातस्यैकाच्त्वात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनैवसिद्धेत
घ्यर्थस्यात् हस्तःप्रमाणमस्यहस्तःप्रमाणोल इति तुकृञ्चचित्स्वारोतन्त्रंतुरंगानयो
तिन्यायात् प्रत्ययलक्षणांतुनः प्रत्ययस्यासाधारणरूपाश्रयणाभावात् कुडिनचोः प्रत्ययप्
स्यापिचितः सत्वात्तदनुबंधलक्षणोस्वरेप्रत्ययलक्षणाभावस्पूर्वमुक्तेश्वहस्तशब्दश्चस्वा
गशिरामित्याद्युदात्तमुक्तेस्वदनुसारेणव्याचष्टेः चितस्तद्धितस्येति॥ नित्स्वरवाधनेति॥ चक
अष्ठित्वंतन्त्रात च्छकेभारित्यादौ विशेषणार्थंसावकाशमन्यथाश्वापनाइपिअः स्यादि

अ॰ शे॰
२९
३०

मिमाह ॥ अनित्यमपि हध्य यं सावकाशं । ततनङ्घिरसत्वं बाधित्वा परत्वात् अनित्स्वरः प्राप्नोनेन बाध्यत
इति तात्पर्यं बोध्यम् आइजि । कुञाते च क ञित इतात् त्रातुच्य अनोरिति न्येज्याही नातं हाजत्वाइ
रुपस्तुक्त । कित ॥ तद्धितस्येति किं बकतु ॥ कोत्वाति इशाहतेनोहान्ते त्वंमाभ्रतं । न हरत्य ः स्यप ।
पित्वास्य तकिकित्वस्य गुणानिषेधे सावकाशत्वसतपि स्वरबाधित्वा परत्वाद् यस्याहिति तनु च
धे हतोहान्नस्तद्धाञ्जप ज्ञोमार्वे वत्यवे वेति नियमेन वारपितुं शक्यत्वाद् इत्याहुः । कित ॥ किं च वि
हस । तिसृभ्योजसः बहुवचनप्रयोगाभावे हेन शङ्क्य बाहुल्यात् तत्र जने ध्वरत्त वदित्यपेक्षयोऽः शपा भि
त्याहे त्रित्वारोपन तद्धर्मगतवहुत्वशाहे आरोप्य वहुवचनमित्यन्यपत्न शङ्का इति विहित वि
शेषणानां नगोगोनापत्नहूवाभिमेत्य वा त्रिकत्वनोक्त तिसृभ्यो गस्य प्रहेणान नगोगोनापतते दे
ना भिप्रेत्य वा त्रिकत्तोक्तं तिसृभ्यो जस ग्रहणानर्थक्यमन्यथाप्याप्त्रः बहुवचन चनवि ब
मत्वाद् स्यैव बहुवचनद्विवचनयोर्भावए वशाप्ते उद्गमन्तपुरार्इत्ति सिद्धं बाहुल्यादयं हाजर
नीति तिसृभ्यो नम ३ इति च सिद्धमिति तत्र कित । चतुरः । हासि । तिसृभ्यो विभाक्तः सोवकालस्तजो

राम
३०

ग्गादिरित्येवसिद्धेऽन्नसग्रहणावैयर्थ्यापत्तेः एवेन्नरसाहचर्याद्वा विभक्तिरन्नसुवेवद्ग्रहीष्यतेतन्नगोरोप्रभ
नैत्वंतितिस्वावित्यादिव्यावृत्तिरेवफलं: अतितित्स्वरति जसिद्धं भवत्येवन्तु क्रमाप्यकृता उपस
मस्तार्थमेकेजसोग्रहणमिच्छन्ति अति तिस्वाविति अनैरनेन पूर्ववार्त्तिककृत प्रत्याख्यानमसंग
तमितित्सल चितमित्याहुः त्तिस्वरति अतोदात्तविशब्दस्यादेशात्तिसप्तितपात स्याचिररतिकृते उदात्त
स्वरितःत्स्योर्ध्वगारतित्तसः स्वरितत्वं प्राप्तमनेनवाध्यते तसः वि अति तिस्वाविति अतेरकृत्यरे शत्पद
गतेर्धातुलोपे तोच्चमित्यंतोदात्तत्वस्य पराग उदात्तस्वरितयोरित्योस्तत्तरितः सायेकाचः सोपरेयदेकान्
पततःपरेसुर्धः सोपरणकाचतस्मात्यरेत्यर्थे निलोपेवात्वमित्यतोदात्तत्वस्य परापध्यत्रेर्थवत्परिभा
षयाप्रकृतेर्थवनए वसंभवाद्व सोयदर्थविशिष्टमेकाज्रूपं तदर्थविशिष्टात्तदेकाज्रूपात्परा विभ
क्तिरिति फलितं राज्ञे नि:राजन शब्दः कनिनंतत्वादाद्युदात्तः नचरणकाचो विहितापाविभक्तिरित्य
धान्नदोषः विहितविहितविशेषणोप्रमाणाभावात एकाजग्रहणाव्यावर्त्यमप्येतदेवनदमावेह
सोधर्त्तमानाच्छन्दात्परेत्यर्थः स्यात सा वित्यस्यहा व्यामित्यादि व्यावर्त्यस्यात सन्नमावकृवचनमे

निकिं॰पानायाङ्ग्रंप्रथमैकवचनग्रहणेनन्त्रणानिति रूपं सयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेन पात्ररीतिदा
नहितस्मात्पराविभक्तिः विकृतनिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणान्त आगमसहितग्रहणेन केवलस्य
ग्रहणाच्च॰ तन्मध्यपतितन्यायोपि केवलेन विशिष्टग्रहणं बोधयति नन्वेतावतापि कृतेऽस्य
क्तिः नच रूपविवक्षामकृत्वा सोपपदकान्तानः परेत्यर्थ एवास्त्विति वाच्यं॰ दोःशब्दः सो एकान्त
स्माद्दोषनशब्दात्पराविभक्तिरुदात्तास्यान्तरप्यते तु मध्योदात्ते दोषभ्यामिति॰ उपमवसेय
मीवद्बहुवचनपक्षेपिरूपविवक्षाभावे दोषः दोषु रत्यन्तूपपदकान्तु तस्माद्दोषनशब्दात्पराविभ
क्तिरिति नन्वेवंमापि सप्तमीबहुवचने दृष्टदोःशब्दादेशत्वेन स्थानिवद्भावान्मध्यति ईर्वादो॰ नेवष्
पत्तिः॰ तेनिरपि दोषभ्यामस्वाहेति मध्योदात्तसेव पाठात्तच्च त एवनागारवनिनिसत्रे शतुः॰ शानेशु
दाहरणासंगच्छते॰ अन्यथा सप्तमीबहुवचनेन लोपस्यासिद्धत्वेपि श्वनशब्दात्तनायादेविभक्ते
रभावादसंगतिः स्यादेवं च॰ ममत्वेकदेशविकृतन्यायेन न दोष इति चेन्न अचरत्येकान्तविधेरुपया
नडुहतोग्रहणानिसिद्धे एकग्रहणेन सोपदेकान्तपतनत एकाचा एव परन्त्यर्थं नवारणानान्वेयत्सा

दैतु प्रथमैकवचनग्रहणेपि न दोषः प्रथमैकवचनग्रहणे तेः स्थानेत्वनीयादि प्रकाशे रविधानात् स्यादेतदे
दं नगोश्वनिति सूत्रे प्रकृतत्वं च भाष्ये रूपविकल्पानुपपत्तिः अम्भ्याम्भ्यसेभ्यः स्थेर्यादेरत्वाद्देशे विभक्तेपुंस
त्वं च वारणाय अङ्गीकृतमित्यत्रानोहाननादित्यविकारान्ते नापि न तत्र प्रशस्तनुदात्तं कार्यं कुर्वतात्रमित्यादे
वेत इष्टमेवनेत्वस्वरूपविवक्षाफलम् रूपग्रहणो प्रमाणानुसप्तमीबहुवचनग्रहणान गोश्वनिति निषेधा
त्वाप करतीति भाष्यमेतं स्यादेतत् स्त्रियामाभ्याम् इत्यादौ एभि रेषामित्यादौ चात्वादेशे सर्वानुदात्तत्वं
नत्वभ्येतः सावेकाच इत्यस्य प्राप्तेः आसु एषु इति हि सौ रूपं न च विभक्तेरुदात्तत्वशेषनिघाते नग्रह
ते रनुदात्तत्वे सिद्धे अशादेशस्यानुदात्तत्वविधानसामर्थ्यात् अत्वादेशे विभक्तिस्वरोनेति वाच्यम् आभ्या
मित्यादौ चारितार्थ्यात् तानत्वं च सानेकाच इति प्राप्तेति सप्तमीबहुवचने एषु इति तत्र एइ इति रूपं न च
तादृगेहास्तीना पित स्युर्विकारः न च स्त्रियामासु इति रूपस्य सत्वे न पुंसि प्रसिद्धिः उदाहरणं चा ब तया
प्रकृतित्वात् लिङ्गविशिष्टेनप्राप्तिपरिहारा ग्रहणाच्च अत्र प्रथमैकवचनगोश्वनिति निषेधात्
भिरित्यादौ नदोष इति वाच्यं प्रथमैकवचने वर्णान्तत्वाभावात् नचो ड्डिदमित्यस्य एवा इत्वनसर्वो

नुदात्तत्वं नेष्यमेवेति वाच्यं·तत्र तोदात्ताद्धि मनुदात्तात्तदप्यात्रे·एतेन तद नुदात्तिसामर्थ्यात्साव काच इत्यपि
नमवर्न्नेत नवाह्नघुवाक्यहाघम्पा मित्यादिव्याहाद्नि·फलं·तत्र ह्यतोदात्तहिव धातोः ङ्किंपिउ ठित्वस्यु
सोसनधर्मणो हलस्थानेत्राप मानत्वेनानुदात्तत्वे उदात्तस्वरितयोगेति स्वरिते समासेकादु त्तरपदमह
तिस्व रणास्वरितातत्वास्व रिता सिद्धत्वे प्यनुदात्तातत्वादिति वाच्यं·अठि अपधाग्रहणाकर्त्तव्यमिति
वार्त्तिकनेव निवाहात·कुठः परवमक्तातक्वहयरि भापपाधानस्वराप्रहृतेष्व·अठ उदात्तत्वनिपा
तनाद्वाक्यात एवप्रयोगे ठहातस्वव गणान्यमयास्वरितःस्यात रणते गंतो हाधिकारस्यजरस्त रइतिव्या
हाने·फलनवक्षातस्वारेणा तोदात्तत्वं शक्यं·अद्वयोरेकादेशेनतद्दापहारात कादेशाउदात्तेनेतीत्व
सिद्धमिति परास्त·एकादेशस्वरात रगःसिद्धावु क्तापरिनिसिद्धकाज्या श्नासिद्धत्वाभावाच्च·त्वयास्त्वश्रा
स्त्रामित्या दोतदपहत्यर्थं वागिताच्यातं·नचाशानुदात्तविधानसामर्थ्यादेवतदपहात्ति·तर्हि स्वालाव
पोरोप्याए यित्याहोसावेकाचरत्यस्य इवा रताप्त्रे·च्यशोनुदात्तविधानं हियेनना प्राप्तिन्यायेनोद्भू
मित्यसो वबाधकंस्यात किंच शसोप्याहत्याउ ङिन्तिपि ति सूत्रस्यानुदात्तेराव श्पकात्वमनर्हि शासिसावे

कान्त इति मा प्रोति । इष्यते वतत्वानुदात्तत्वे एव न्यूनतए वा अत्रैरेनान्कान्यानामाभिरित्यादौ सर्वानुदात्त एव पठ्य
ते न च प्राग्दिशाः इति सूत्रस्य भाष्याहृदिहामिस्त्र ज्ञापितत्वीया दिग्गृहणमनुवर्त्तत इत्यर्थस्य प्रतीयमान
त्वात्र सामर्थ्या(यस्त्रय इति वाच्यं विच्छेदे न इतः । पिंराग्य यच्छसे अपोपावामि पुंसः पुत्रानुत्तरायेत्येवा
इहात नुदात्तादौ श सिउदात्तत्वदर्शने नच तद्भाष्यस्य प्रौढिवादपरत्वात् यद्धितुओहिदिद मित्यत्रैवाका
च इति वक्तुं तेऽप्यत एव पदादयो निशापर्यंताए वा इहमेर इति सिद्धान्तेन तु ततः परे पितेषामनेकाचत्वा
तःते नासनि उद्दमोत्ति मध्योदात्तैः अव्ययांतोदात्तं स्यात् नचान्तोदात्तन्यूरत्वमेवेह विभक्तेः दुर्लभः स्या
नात इतम्मैनाहेशानामप्यन्तोदात्तत्वात् तस्मात् अस्य शाह् स्यारापदेनतन्यास्वरितान्तेत्वापिपदन्त्र इति सूत्रे
पदाक्षादेशानामन्तोदात्तत्वानिपातनाश्रयणात् । एवं शिष्यते शसिएना देशस्यापि एकाजप्रहणो
नेवावृवारणातद्दाय एव हो षः नच सावेकाव इति सूत्रे वैकपदेयत्तु रात्याए धात्वादावेतोदात्तत्वमेवेष
मितिवाच्यं । एभिरप्रेः पिवृ सित्वमेषां प्रमाणान्तरेषामित्यादि वैदिकप्रयोगविरोधात् अस्मात्त्व
तु स्यात् नापि तत्राहृविवोधनाच्छे सावेकाव इत्यनापप्तोदात्तादित्यापत्त्यपत्यन्तेनेन वहोश्त

२२

पद्माप्रशमनुद्धात्तविधानं वाध्यसामान्यवित पाविभाक्तिस्वरमात्रस्यवाधकम् अतोनात्रदोषः एवंचोऽद्ध
मितिसत्त्वेऽप्यंतोदात्तत्वादित्तत्पुरुषत्वंनित्यत्वात्पूर्वंवः रूपविवक्षायांतत्काम्यांकुलाम्यमित्यत्राहेरतिसर्वम
नवद्यं अव्येकाचः यरत्यस्यैकाचएवयरत्यर्थः कार्पः तेनचित्स्वअग्निचितेत्यत्रन अंतोदात्तत्वाउानि
त्यशाद्वरस्यस्वरितत्वेनाधिकार्यत्वाद्वह्वाग्रामप्रति पहेताप्यरिभाषयाषुनित्याधिकारविहितसमा
सएवगेऽह्यतरेत्याह नित्येत्याहि रद्दं चक्रत्नियपदमंजयो स्पलं पर स्माचेति पद्मे वाशब्दे अहोत्रः अ
तोदात्तत्वं अवाधा तत्पुरुषः अव्ययपरत्वं पहृग्रहणोति शुत्वरोचः उत्तरपदग्रहणामेकात्वेनांतोदा
त्तत्वेनचोत्तरपदं विशेषयितं अन्यथासमासो विशेष्येत तथासति युनऊर्कु शब्दोर्कशब्दोमित्याहावेब
स्यात् एकाहिं राजदृषत्नाषष्ठीसमासोविशेष्येत तथासति युनऊर्कुशब्दोर्कशब्दोमित्याहावेवस्यात
एकाहिं राजदृषनाषष्ठीसमासः अनित्यत्वादि किंच अग्निचिताः उपपदसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व
रेणाविच्छेदउदात्तः पस्तसमासघटकपरमात्रघटितत्वे ब्रह्माभावेनोवनित्यसमासस्तत्रभवत्यवाधि
कत्व पद्याः वाचाव्राह्मणोनः अविद्यमानावाकपस्यतावग्रहः वहद्ब्राह्मोऽन्यभ्यामित्यतोदात्तत्वं

राम

२२

दृढंच हस्तांघनुरोधेन व्याख्यातं· उपपदमतिङ्· तिसूत्रे भाष्येनु विग्रहाभावेन यो नित्यसमासः स तोमुन्ना
विकल्पः· अन्यथा पूर्वेनेत्याद्यावव्ययीभावे प्यप्य विकल्पः स्यात् तरस्मुक्तं· एवं च वहुव्रीहावव्यहारोले
त्रापि विकल्पो न भवत्येवेति प्रतीयते रत्नि दिक्‌· अत्रेवेशब्द इत्या शास्ता हि रितितिनोक्तं· न पुंसकेरा सिधाभ
तः सुटि च यथास्या दितित्य चेत्यत्रेकः किन्त्वेपि न लोपाकरणा मेवत्वात तपन्तुनकारो विकल्पितः
दस्मि विधिभोघापान गोश्वनिति निषेधः· अडि· तिनिर्देशेन तस्यापि नलोपाभावे एव प्रवृत्तेरिति व्य
वस्थिति तत्र प्रतीचो वाहू नित्यादिलक्ष्यविरोधात् अ निंगते चतावित्तं तद्वस्याकारविरोधाच्च· अत्रे
त्तरपदादित्ति वर्त्तते तेनोत्तरपदमतां चतत्पनात्परा विभक्तिरित्यर्थः· तेन केवलांनते· क्विपि अग्भ्यामित्या
दौ नास्य प्रवृत्तिरित्यरहः· दधीचदति· दध्यंच तिदध्यङ्· तस्य क्विगादिना छि न चावितीति तथा च तदप
वाद पर्मिति भावः· तनुपूकार मकारे चना वित्यर्थान तु स्यापि विमा क्तमुत्यसुत्तरकावमेव प्रवृत्तेरित्याशयः
न च पूजायां दध्यं चेत्यादाविदं सावकाशं तत्र न गोश्वनिति निषेधेनास्याप्रवृत्तेः· न चैवमपि दध्यग्भ्यामित्या
दौ अस्यासावकाशत्वेन दधीचरत्यादौ परत्वात् चुर्वे रादेशः वार इति वाच्यं· शस्याग्रहार्था सर्वनामस्थानग्रह

शा॰शे॰
३८

गसामर्थ्यात्तत्रापि प्रवृत्तेः न च परात्परस्मात्सोऽसावकाशविधिरयं त्वमिगंतपूर्वपदे चाविशेषस्य प्रवृत्तेरेवं स्यम
गत्वात्तत्रानिगंते च तान्नित्यसंबंधत्वादिति वाच्यं अनिगंते चतावित्ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य सा
शिष्टत्वस्य स्वरबाधकत्वं वदेत्तस्यापि वाच्यत्वेन तच्चेतदप्यवशिष्टेरित्याहुः उदि दं अद्रेकोच इति च तदाहानु
दिति चवर्ततेः तद्वेकाचग्रहणात्स्थानविशेषणामव्यभिचारात् तत हेति तत्समुदायस्य विशेषणात्वेपि
तत्तिः आस्ति हि प्रष्ठोऽह इत्यत्र इद्यदितोऽर्थवान्समुदाय इति एवं पदाद्यंशेऽपि उपात्तानामेवावशेष
णं तु विभक्त्यां पाद्विप्रभक्तेनेः अत एव ब्राह्मणपद इत्यादावंतोदात्तत्वासिद्धिः इदमेव ज्ञापयितुं व
त्याद्दिषु जरेण्यउदात्तत्वप्रष्ठोहरेत्युदात्तेन चसाधकाच त्यपदेन दीहत्वान्तरोदात्तत्वं गासित
गाघ्नेरिति हिकृत्स्नसर्वनामस्थानामित्याधिद इत्यतस्तस्यामाप्यंतुप्रादिवादरत्पुंतं प्रष्ठोह
इति प्रष्ठवाटशाहरुपपद्सुमासेनांतोदात्तः अधुपदेति उपधाभतुसौ वोढा प्रहणमित्यर्थः यं
चमीति दृशादित्यस्यैव ग्रहणं प्रागेव वचनं स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदितीयपरिभाषानुआ तोदात्ता
दिव्यवहारेणैव प्रवर्ततेः अत एवकर्षात्वत इति मतुप्निर्देशोऽव्ययीनार्थ इति प्रागेवनित्यपितम्

राम
३८

हस्वुदेतिश्च न क्विपि विवक्षिते ऊठ् ऊदान्तो निपात्यते ततोपशोऊपपदसमासे कृत्स्वरेणांतोदात्तं लि...
पिपरत ऊठित्यनुनासिकादेशोप्रत्यये ऊठ्स्वरः सति शिष्टः स्यात् ः तथा च स्योनशब्दोंतोदात्तो निष्प
तः उदात्तनिपातनेनैव इष्टेव माध्यंप्रमाणानां भृतए वप्रयोगे ऊठ् उदात्तत्वश्रुतेः अन्यथात्स्वरितः स्या
दित्याहुः षट्पदाद्यपदः तिसृभ्यो यान्ना ः षड् इत्यर्थः ः तेन वार्त्तिकस्थानां ग्रहणेनापि न दोषः पद्दाद्या
शाव्यं तादात्तानि निपात्यंते ः इद स्त्वं त्लितीत्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेनानुदात्ताबाबाधकोतेन इति रूपत्र
विभक्तपुदात्तत्वमेवेति प्राग्दिशइ तिसदे भाष्यकैयटयोः स्थितं तद इमो हिं त्लित्वसामर्थ्याद्धितस्व
र एवेत्याहुः न्यङ्स्वनौ ः न्यङ्स्वनशब्दावाद्युदात्ताविति स्वाद्युदात्ताद्वात्राः तेनोत्तरार्थं तथानुवर्त्तमानस्यापि स्वरे ते
दात्तहित्यस्य न बाधः ः मंद्र कत्लुतिर्वा स्का ः न्यल्पुपोत्तमं मितिन्युपस्यायवाद्यमिति स्पष्टं माध्यन्तरे
वे इह समासाद्देन प्रवर्त्तते द्वाग्य्रां त्विति अषप्रिः मन्युपोत्तमं मिति स्वरः ः पत्र पद्द ... शब्दस्
वंते निरूपितं ः शान्तरमो ः अनुम इति वहुव्रीहिः ः शान्तुल्यमावः धातुके इति ः नवानन्तरगत्वाद्दकाद्देशैक
ते व्यपवर्गः ः अंतरंगपरिभाषाया अनित्यत्वात् ः नचैकादेशस्वराः स्पष्टस्वरे ज सिद्धः ः अनुपदात्तेभात

नेधेनासिद्धत्वाभावज्ञापनात्॰ न ह्येकादेशस्वरेण विनासत्युम्भावेऽन्तोदात्तत्वं भवति॰ इदं च सामान्यापेक्षं तेनांतरंगए
कादेशस्वरः सिद्ध एवेत्याचख्युः इति सिद्धं॰ अनुमङ् इति चश्रुतत्वादुक्तरीत्यैव विशेषणं तेन अमुवतेत्यादौ स्वरः प्रवृत्ते॰ अन्तो
दात्तादिति नुतर्हि तस्यैव विशेषणं॰ अन्यथा तृतीयस्यत्र न स्यात्॰ अचलसावे धातुकानुदात्तप्रवृत्ते॰ नुम्प्र
तिषेधश्चानर्थकः स्यात्॰ अत्र वार्त्तिके बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति बृहता॰ महता॰ यद्यपि शतृवद्भावेनैव सि
द्धं तथापि बृहन्महतोरेवेति नियमार्थमिदं॰ तेन पचता पचतीत्यादौ नांन॰ ननु प्रियमहतीत्यादौ सूत्रेणा
सिद्धेर्विधानार्थमेव स्यादिति चेन्न वार्त्तिके णयं तोदात्तादित्यस्य संबंधेनात्र तस्याप्यप्रवृत्तेः॰ अतिमहतीत्य
त्र अनेरक्तात्पदे इत्यन्तोदात्तत्वाज्ञाप्यमेव॰ विदुषी विदुष इत्यादौ वसोः स्थानवत्वेन शतृत्वान्न तः परस्यानदी
विभक्त्योरुदात्तः॰ प्राग्वस्वेरेव स्वादेशे स्थानिवत्वप्रतिषेधान्न भवति॰ उदात्तपरोऽनुदात्तस्वरितयोरित्या
स्यापवादः॰ हल्पूर्वात्किं वहुतिनवा ब्राह्मणापो॰ बहोर्नञ्वदिति बहुव्रीहिरन्तोदात्तः॰ अत्रोदात्तस्वरितयोरि
ति विभक्तेः स्वरितत्वं॰ अत्र उदात्तस्या निकनकाराद्येति वक्तव्यं चामत्ती॰ तन्मुदः॰ पत्यावैश्वर्ये इति प्रा
ग्रस्य पूर्वं पदं प्रकृतिस्वरं स्यान्न भ्वाद्यिष्ठि इति निषेधसमासस्यांतोदात्तं॰ गोः॰ घाशामादयश्चेति अ

सर्वनामस्थानोपलक्षणार्थं नद्याग्रहणमसंभवान्नानुवर्तितं । समर्थरक्तिः क्तङन्तः परम्प्रकृतिस्वरेण सुभ्रुकुदान्तः कु
स्वत्वउश्मंथाश्च नुमतुप्ग्रहणाद्यनतुपोग्रहणानेत्तिदाविति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं चाहि मादत्तिः आपेत्तदीयंतेः सिम्
नित्याधिकरणोक्तिः उदात्तेनरवयुत्पनोघताहित्वादितोदान्तः मतुप उदात्तत्वे पूर्वस्य पश्चात् निघातः वचसंनि
पातयरिभाषयादोषः स्वरेतदप्रसक्तेः क्रमेमतं सूत्रे भाष्ये उक्त्वा तं आहाणोवतर इति छंदस्य पिटूशपत
रत्यानड् उदात्तः मतुपोऽनोनुट् पूर्वनमुल्लोपः नुटो सिद्धत्वान्मा इप घायाऽइति वत्वं रघुमानितिरघु
राघुदात्तः ह्रस्वेतिकिं प्रजावान् ह्रस्वात्ताद्धिति किं मरुत्वानितिमरुतोरुति भरुतः नचस्वरविधौ व्य
ञ्जनस्याविद्यमानवत्वेन ह्रस्वांतत्वं स्वरोद्देश्यकविधावेतत्प्रवृत्तेरंतोदात्तत्वादान्तात्परत्वाद्धिव्य
वहारस्यैवेत्तनलाभात् अत एव कर्षात्वत इति सूत्रे मतुपुचारितार्थः अन्यथाहायः याकदृत्याद्यावपि
व्यंजनस्याविद्यमानवत्वेनाकारांतात्परत्वेनैव सिद्धे तेद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव आनएवात्रनुट्ग्रहणं चरिता
र्थं अत एव स्वरेनत्वोपासिद्धत्ववचनसाफल्यं कथमन्यथा सिद्धत्वेप्येतत्परिभाषानस्याविद्यमानवत्वेनद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेव अत एव हलुस्वरप्राप्तावेति परिभाषान्तरं स्वरविधायककार्ये भाष्ये पठितेः तस्मात्तामप्रकाने

विषयएवनास्तिअत्रतुनुड्ग्रहणंतेनाद्यन्नात्परेएव·तेनेहनरोमएंवंतौमनिनंतन्त्वाहाघुद्दान्तोरोमनशाह्वः।शिरसः।।
शीर्षनादेशोंतोदात्तोनिपात्यतेअतएवशीर्षणवानित्याद्दोभवत्येवेततः·रेशद्वाह्वेतिवानिकमेततः·रेवा
निति·रपिरस्यास्तीतिमतुप्·रपेमतोवहुलमितिसंप्रसारणं·पूर्वत्वंश्चाद्गुणाः·रेशब्दान्मतुपोवत्व
मिष्यते·ह्रस्वामावाह्वच·नं·चेष्वप्रतिषेधोवाच्यः·इववतीनामध्य·ह्रस्वेतिमतुवितिचवचनेन·तत्राख्या
ख्यानं·नमनुपाह्नस्वोविशेष्यते·संप्रसारणंचयथाप्रांतमपिमतुप्यंदृविपरीरणाम्यतेतदाहमतुपीतिश्च
तएवाख्यानामित्याहावेतत्र्महत्त्नि·अन्यथापरत्वात्रित्यत्वाच्चद्दीर्घोह्रस्वाभावात्रस्यात्·वचनंतुनिसराणा
मित्याद्दोचरितार्थंचतसराणामितिनुनावकाशः·तस्याघुद्दानुत्वात·सुमतीनामिति·सुमतिशब्दोवहु
व्रीहिनत्रुमध्या।निःपंतोदात्तः·पहेस्वरितांतं·सनुकग्रहणाकिंधेन्वा·अन्तोदात्तान्त्विचतस्रुणांआरुह्ह
दसिन्न्मन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमानेबहुलोक्तिरंतोदात्ताहित्युस्यानिह्रस्वधौंजपंततीनामितिःआघुद्दान्तामि
ततः·षट्त्रिःएभ्योहलादिरिति·एभ्योविहितेस्यघः·हनितंघेहंचतुरः·शासीतिसत्रेमाप्येनद्राष्यमामा
णाणाहेवंगौणोऽपीहनमवर्त्तते·हलादिः·किंचतस्त्रःपश्य·सप्तोअतशासालुप्येतेअन्याहलाद्यः·त्रपस्त्र

द्वासर्वनामस्थानपरान्नुदात्तान्नेषः ॥ एवं जसि चतस्रहत्यत्वापि प्रीतिनित्यत्वेकादेशस्वरेणोदात्तसिद्धमिति स्वं स्यपत्वात्
सप्योजसइतिभवति । शसि उदात्तनयरागाद्इति सिद्धं चत्वारस्त्यत्वामस्वरेणाभावं शसि चतुरः ॥ आसीत् भाव्य
:उपसमस्तेविहित विशेषणान्न न च तत्स्वरत्वाद्युदात्तनिपातनेन नैतन्महान्निः ॥ हलौ हित्वग्रहणसामर्थ्ये
न निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वराबाधकत्वकल्पनात तेन चतस्रणामित्यत्र विभक्तिस्वरासिद्धिरिति वार्त्तिकम
नमाप्यमतेनुतिस्र प्योजसइतिसग्रहणाव द्विद्वमप्युसमस्तार्थमेवेति दिक् ॥ न गोश्वन्सो न्नत्वाद्दः ॥ सप्त
म्यलुक् च ॥ एभ्य इति न विभक्तेर्मतुप श्वेत्यर्थः ॥ एतच्च चाविति सूत्रे भाष्ये कैयटपोः स्य षप्राग् क्तमिति सिद्धा
ष्ठिकस्वर इत्यर्थः ॥ तेनानुदात्तौ सुप्पितावित्यस्य न बाधः ॥ एतच्चानंतरस्येति न्यायप्राप्तलब्धं न च तन्न्यायप्राप्त
सरासेष्टत्वात्तस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यं असंभवात् सर्वस्यैव षाष्ठिकस्वरस्यापवाद निषेध इति मनो
रमायामप्युपि विभक्तेमतुप इति प्रप्राग्नस्य सर्वस्य षाष्ठिकस्येत्यर्थः ॥ एवं ववीरवन्तममित्यत्र ह्रस्वनु
ड्भ्यामिति नभवति देवीकुमारीत्याद्यावतोदात्तत्वं च सिद्धमितिनुदात्तेतिरत्नि स्वरेणाहिततानोदात्त
त्वेपनुत्तमायादेविभक्तावुदात्तत्वानेत्येतन्सूत्रं विफलावंतेजन्तलस्य विराधात ॥ एतेन केचित्त

शाको
३७

37

त्स्वराणामपि बाधः स्यात् । तथा चाकित इतिस्त्वेऽप्याह्निकरमुदाहरणापरहस्ति विरोधस्त्यपातं । अनुदा
त्तं पदमित्यस्य तु परिभाषात्वाद्धि भक्त्यादि स्वरत्वाभावाच्चैव बाधः । ऊङिदमित्यस्यापि न निषेधः पदादे
रेशाद्यस्य च ग्रहणे वैयर्थ्यापत्तेः । गावां शान्ते ति । सावकाश इति प्राप्तिः । ननु अत्र सावकाशत्वमेव दुर्वचं
सावकाशत्वं पं गोरिति न ततः परे पं विभक्तिः न च स्यान्निवृत्ताव गोः सर्वत्र त्यात्वस्वरे सु इति वान्ते
ये न स्वरे कार्ये निषेधे वाग्गो शसादेशस्य स्यात् । निवृत्य निषेधेन विधिनिषेधयोरुभयोरप्यप्रा
प्तेः । अत एव सुगुपाल इत्यत्र गोतं ति पर्वपात्त इति स्वरो न एतेन सुगुना वहगुने ति हन्ति कारोनाम
पि परास्ते । एवं च सुगुने त्यादौ निषेधाभावेऽन्तोदात्तादुत्तरपदादिति भवत्येवेत्यरुचेरुदाहरणां
तरमाह गोभ्य इति शुनश्चिच्छेपमिति । अत्र चिदिति संहितापाठे वाहुलकात् शुनःशेपशाहस्य प
श्यमस्मिन्प्यते । पदकाले तु शुनःशेपं चिदिति पद्यते शेपपुच्छलांगूलेष्वित्यलुक् । वनस्यात्याहित्वाडु मयप
परमप्रकृतिस्वरः । सोऽन्तलोपस्यासिद्धत्वात् श्वभिति रूपं एकदेशविकृतन्यायेन ततः परा विभक्तिरिति
सावकाशत्वेति प्राप्तिः । अथा प्रोक्तवचने इति । न तु सावकाश इति वस्तुपाग्रहणां पत्तेः । स्त्रपात्मव गानि

राम
३७

न्वेपि लिंगांशे ऽप्येकांगंनत्वात् [illegible]सिद्धेति भावः। तत्र सावित्यवर्णांत निशेषणाम् सोऽद्वर्णांतेति द्रष्टं तस्मादित्य
र्थांन रूपोपस्थितितिरस्त्वग्रहणसामर्थ्यात्। शब्देन विशेष्यस्योपस्थितेरत एवात्वे कावराते बहुव्रीहिणावि
शिष्टरूपोपस्थितिरस्त्येव एतेन नतेभ्य इत्यत्र सोऽपद्वर्णांत रूपं तन्नः परत्वाभावात्तस्य मत्र निषेधप्राप्ति
निषेधरास्त्व सोऽपद्वर्णांतात्वेपि सिद्धेः। नन्वेवमपि श्वन्नग्रहणांव्यर्थं श्वादीति प्रथमैकवचनेऽद्वर्णांतत्वा[illegible]
न्निवेन्न नलोपस्यासिद्धत्वेनाहोषात्। अत एव श्वापकात्स्वरनिषेधेपि नलोपासिद्धत्वप्रवृत्तिः। अत एवापि
त्स्मानित्याहोमतपत्रहन्नात्वं भवत्येव। अत्रावर्णांतशब्देनावर्णांतस्यान्यपरिग्रहेऽत एव नपुंसकप्रथमैकव
चनेन तद्दिम्याहोन्महाघत्वाभावे नन्नेभ्यः कुलेभ्य इत्याहोनिसोक्षोनेनस्यात्तन्न चेष्टापत्तिः पन्नदोश्वग्रहणां कर्त्ते
व्य मितिभाष्यमनेनतन्त्राप्तेरिति परास्तः। किंच सोपस्पर्शस्यक्काापि अवर्णांतत्वं दृष्टं ततः परविभक्तेः सर्वत्र
निषेधरत्यर्थां न्नदोषरति दिकुवस्तानस्कन्द्रा अपि रूपविवक्षात्येवपन्न द्रष्टं भाष्यकृतावचनमेवारब्धं
अत एव केभ्यः काभ्य इत्याहोनन्नेषेधइति भाष्योक्तमेव। मणीपं राहः राजा परमाराजाः अङ्गेः। त्वंचति
तद्धनंतो ऽलुप्तनकारोगृह्यते। यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधोपयास्यादित्यर्थं भाष्ये था अग्रोषसा

शा॰शे॰
३८

वेकाचवदनतिअंचे शच्छ्हसीति वाप्राप्तिः प्रांव्रशाद्भ्रानिगंतेचंताविति सर्वं पदमकृतिस्वरेणाघुदात्तस्ताद्देकाद्दे
शोप्युदात्तएव च्यन्त्यस्कारगंतपूर्वं पदत्वात्कृत्स्वरेणांतोदात्तः तस्यांतोदात्ताद्गुत्तरपदस्येतिअंचे शच्छ्हस
तिवाप्राप्तिः पदितुच्यानिगतेचताविति सतिशिष्टविभक्तिस्वरस्यापि बाधकत्वदात्यमेवोदाहरणम
अंत्यस्कारगंतपूर्वं पदत्वात्कृत्स्वरेणांतोदात्तः तस्यांतोदात्ताद्गुत्तरपदस्येति अंचे शच्छ्हसीत्तिवाप्रा
गतौ तलुप्तनकारत्वादिभक्तस्युदात्तः स्यादेवं पतूचाविति सूत्रस्य भाष्याद्वल्लुप्तनकारोप्यंचतिर्गृह
तेरतिप्रतीपतेतस्मोटिवाद्दः प्रतीचोवाहूनित्यादिलक्ष्यविरोधात् अनिगंतेताविति सूत्रस्याकरवि
रोधाच्चेत्याहुः अन्ये तु भाष्यप्रापणादृत्वल्लुप्तनकारस्यापिग्रहणात्प्रतीचोवाहूनित्यादि तु ष्यं
हसंअंचे शच्छ्हसीत्यनेन सिद्धं च अंचे छ्हसीति तु अस्य बाधकामितिमाष्याशयस्याहुः क्रुङ् विन
तएव कृद्धितिकरोतेः कंतत्तिवांछ्किंवंतः ॥ दिवोसत्वः घुमिरितिकङिदमितिप्राप्तस्यनिषेधः ननु देवशाः
फिदस्वरेणांतोदात्तः ककारस्यानिकउकारहलस्यानिकत्वात् आद्युदात्तत्वं अस्वरकोवासर्वस्याप्यंतो
दात्तत्वाभावात्कथमत्रप्राप्तिरितिचेत् अत्रकृतव्यहपरिभाषयोत्वात् सर्वं मंतोदात्तत्वाप्राप्त्याकृतएव

लघ॰
३८

तन्नाम्नाग्रहणात्ः ब्रूयाव्तु पक्षेऽपि ह्विवरहित्यनेनोदात्तउकारो निपात्यतनरत्पूदोषःनन्वोदात्तनिपातनसामर्थ्या
द्विर्भक्त्विस्वराग्रहणाद्द्विर्वासेऽल्लिन्नुप्यूर्ध्वमितिवाच्यं अहहर्लिमलघुइन्यादौ व्यंजनस्य प्रकृतिस्वरस्यसन्नि
शिष्टत्वयावाधेनचारिताथ्यात्ः द्विर्वा ह्विवरेत्यत्र अनोऽद्धिरमित्येवभवतिः नचान्य अर्द्धयूलीत्यत्र वर्त्तिनंत
न्मलुत्तनरिञ्चत्रसुपिमहूपंनर्ह्नतिस्थानिवद्भावेननततः परत्वात्सा वकाचरत्यस्यप्राप्तिः चात्रेरतिनुउ
दात्तपरागारत्यनेनास्यवाधार्दपिसिद्धरदं वनामन्यतरस्यामितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं वेदेह्नचित्तरीत्या
घुहात्तपद्यमानंतुछांदसत्वाद्बोध्यं एतेनझलीतिनानुवर्ततेः यएकरत्र पर्यपांसीत्य ननरीत्यस्याद्यु
घुदात्तत्पदर्शनात्ः रत्यप्राप्तमल्लोकेनरीत्यंत्तोदात्तस्येवेष्टत्वात्तनचयोगविभागसामर्थ्यान्न विक
ल्पलधेऽन्यतरस्यांग्रहणानवकस्थितविभाषात्तेवाव नाहिषद्धसिद्धिरितिवाच्यंः सत्यान्यस्यासंबंधे
योगविभागस्यश्रासिनित्यादौ त्त्वविधायकत्वशंकावारणार्थत्वेनान्यतरस्यांग्रहणस्यचरितार्थ
त्वात्तकेचित्तुएवं वाद्विर्वोऽझलितिसूत्रं नकार्यं अषनोहाधातोर्द्विर्वोनादेः शतुरनुमोनद्यीत्यासेन
सिद्धेः किंचैवम्लाऽडिदमितिसूत्रेद्विर्वाग्रहणामपमारित्वेतित्रअपरत्वाधवंचेतिसूत्रंनुअंल्यन्यन

रस्याग्मिन्निकार्यमित्याङ्गनिस्वरितं कर्षात्वतत्पूतोनरश्लिदन्नेते ऽनेनत्रासपसांतः स्वरितः स्यादित्यर्थः क्वान्
नंकर्तव्य· तिंकिंकर्तव्यंश्रेत· किंतव्यतः पर्यायेणाघंतो स्वरितौ भाष्यताम्· अततडनउदात्तपदिवउद्दित्या
दैतनकारस्योच्चारणार्थत्वान्नेह प्रवर्त्तनरत्ने केचित्रागस्यतिसूत्रभाष्यपठितप्रत्ययाप्रयपोरितिपरिभा
षयानेदोषरत्युन्यपश्च त्रिकयो हिति रूत्रेनि रूपितनास्य उदात्तेतः तास्पादीनांसमाहारद्वंद्वः अत्र
पदेशग्रहणासंभवव्यभिचाराभ्यांडि· दधामेवसवध्यतेनतुतास्यनुदात्तेत्याडु उपदिश्यतरत्युपदेशः
ङि· हितिकर्मधारयः इत्संज्ञक ङकोरेणाकारेणाचोपदिश्यमानस्यविशेषणात्तदंतविधिः तेनङि
दनाकारांतोपदेशादित्यर्थः अदुपदेशादित्यस्ययथाश्रुतत्वेहितोहयरन्यत्रापिस्यात् कर्तृतिलुय
आत्मनेपदप्रथमस्यङारोरसः तासि· एकवचनेउदात्तनिवृत्तिस्वरेपिइतस्याः फलोविशेषः ङि· नद्द
तिअस्याप्युपदेशविशेषणात्वान्नेह· श्रुणुतेनजरितुर्वह· अत्रशृनुरतिदेशेनङि· त· नन्वनुबंधना
मनेकांतत्वात्वयंवहिङ्योपिङांतत्वमितिचेत् विशेषणसामर्थ्यांड्रविधातिचनस्यातमितिवचो
न्नतदानमनदलुंत मित्यर्थंवयवलाट्याससत्तरापस्सवानुबंधस्यानेकांतत्वादकारांतोपदेशः॥

चिन्त्य॰ ॥ नित्यपरत्वादितिभावः ॥ यहि घुहानामित्याहैशानामेत्य सार्वधातुकानुदात्तत्वं वाधित्वा
परत्वात वस स्याचीति लोपे पिद्वदेशग्रहणात् हस्सार्वधातुकानुदात्तत्वं पिद्ग्रहणं निर्दिष्ट
रेणासिद्धमित्युक्तम्प्राक् ॥ वर्धमानमिति ॥ मुक्त्व अकारभक्तत्वाद्यहागमारतिन्यायेनाननतस्यव्यवधा
पकत्वेन दोषः ॥ नव वर्णग्रहणेन हृग्रह्णं ॥ अकारान्तोपदेशादित्यर्थेन हवर्णग्रहणाभावात्
पद्यमानाइत्यादावपि अवयवावयव स्यापि समुदायावयवत्वानुकस्य व्यवधायकत्वं वोध्यं
क्वचिद्वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तेर्न दोष इत्यपरे ॥ उपवसिइति स्थितेऽप्राप्तवादिरूप देशिवदावाहतोऽपि
पिलसार्वधातुकानुदात्तत्वं वाधित्वांतरङ्गत्वाद्दतो गुणादिति लोपेऽव्यपवर्गाभावादेतत्स्वराभा
वेः ॥ अत वद्भाव स्थाने परत्वात्परत्वाद्यपालनिषिद्धः पचन इत्यादौ सावकाशत्वाद्भुत एवं गतिर्नपु
ज्यते इति वेद्व्याद्धः ॥ क्वनित्यग्रहणेनासिद्धपरिभाषायाप्त्यानित्यत्वाद्हकादेशान्परत्वात्स्वरस्य
दत्याहेषाणं ॥ न चैवमप्येकादेशोऽनित्यः स्वरभित्रस्याप्राप्तुवन्विधिरनित्यइतिनस्याप्यनित्यत्वा

या श्री.
८१
40

तः हन्तिं जनेवेदं पद्विनु परमिति सूत्रे भाष्ये अत एव पंचमिति तेहषभानित्याह वाधुरान्नपाठसंगच्छते अन्ये तु
तन्नच्छा हसत्वान्न पात्नोकेत्व नित्यत्वस्वाकारो मानानामावरत्याङुः पचावइत्याहेइ होहन्ते पितृपदेश
ग्रहणाद्दिद्प्रवर्त्तते पवेदित्याह वपिशपः परस्य पासुट्सहितस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं टः
पासु भवत्येव उदात्तत्व तुआशीर्लिङि विनु पादित्याहोव सावकाशत्व उपदेशादिति तत्र परकृ
रणाद्वीणातीत्याह लसार्वधातुकानुदात्तत्वं नः प्रत्ययाप्रत्ययपोरिति परिभाषया नेहजन्ते
शात्तु मंत्तिक एतत्परिभाषाप्रवृत्तये एवं प्रकारातोपदेशादिति व्याख्यातं अन्यथा वर्णग्रहणे
सा न प्रवर्त्तेत केचित्तु यस्मादुपदेशात्सर्वं लसार्वधातुकं संभवति तस्य ग्रहणं न हि जशान्ताद्दे
न्यत्सार्वधातुकं संभवतीत्याहुः ननु वास्तु इत्याह लुङ्ग्रशपंगहीत्वाडुपदेशादिति लसार्वधा
तुकानुदात्तत्वामिद्धमिति व्यर्थमनुदात्तेन्ङिः डुहरणादिमतिचेन्न लुग्वविकरणामादायास्य प्रवृत्ति
ज्ञापनार्थत्वात्सत्वात्तेनान्नइत्याहि अतोहान्नेस्ह प्रसंगात्किंचिदुच्यते हणाद्वीत्याहे श्नमिक्ल
ते श्नम अप्रत्ययाद्युदात्तत्वं ननु वागमा अनुदात्ताररत्तु स्य बाध्य सोमान्य वित्तोश्रयणानसवर्ध

याप
८१

गपवादत्वाद्यागमोऽकरोतन्नात्वात्कपाम्बप्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति चेन्नः तस्योत्पत्तिसंनियोगेनजातत्वात् तद्
पश्चात्तेनानुदात्तत्वमयुक्तः आगमस्य हेनेप्रत्ययत्वानाङ्गत्वेनागमस्येव ग्रहणात् अतएव स्मविद्याव
तमाद्युदात्तश्चेति सार्थकं वक्ता तस्मादागमान्मनुदात्ताइति नास्त्येव किंतु शेषनिघातफलितार्थक
वेत्युक्तप्रायः तस्य वचनात्प्राप्तिः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तताया प्राप्तेः एतेन येन विधिरिति सूत्रे पतञ्जलि
नाऽऽगमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधात्सतिशिष्टधातुस्वरेणेष्टसिद्धिरित्युक्तं तन्न यास्तमपरत्वा
त्पूर्वं प्रवृत्तधातुस्वरस्य पुनरप्रवृत्तेश्चेति दिक् नन्वेवं रुधादित्यत्र पूर्वोक्तरीत्या शनमन्तोदात्तत्वे वर्ज्यमान
स्वरेणानसनुदात्तत्वं स्यादिति वाच्यं सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरेण बाध्यत इत्युक्तेः रुन्धे
धातः स्वरो विधिवत्यस्य मध्यतोदात्तनिहन्ति स्वरेण प्राप्तेश्च हतरनित्यमनुदात्तोपदेशे ति न लोपेऽकृते
हंतेरदंतो न तूपदेशे निघाताइति नि घ राहान्ताम धातोश्चानेशमुगभावश्चांदसत्वादागमशास्त्रा
नित्यत्वादित्याहुः हीयमान इत्यपि प्रत्युदाहरणं नच सतिशिष्टश्यपस्वरेणाचानशस्वरस्य बाधाप
त्तिः विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरमेव बाधते न तु सार्वधातुकस्वरं तु बाधेतेवेति वाच्यं आत्म

शा॰शे॰
४२
५१

मानेवश्चेति सूत्रे सार्वधातुकस्वरमात्रबाधकत्वस्यैव भाष्ये व्यवस्थापितत्वादिति दिक् ॥ कृ॰ विहीधि-
रंखीतेति॰ एभ्यो लिङः सुडेनुदात्तत्वप्रत्ति। सिद्धे प्रत्ययाद्युदात्तत्वे तेन शन्मस्वरे बाधितेसीयुट्श्चागमत्वा
दनुदात्तस्योदात्तत्वाभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वनव्यवस्था॰ ननु तास्यनुदात्तेत् हितिसूत्रभाष्ये एभ्यः परस्या
नुदात्तत्वं भवतीत्यर्थो लभ्यते तत्कथं निषेध आरभ्यत इत्यत आह एते द्वेति एवं च तडागप्रविरोधादि-
ह भाष्यं प्रौढिवाद इति भावः॥ आदिः सिचोन्यतरस्यां पस्वरापवादोयं पपरत्वाच्चित इत्येतं बाधते॰ पा
सिष्टमिति यद्दे चित इति मध्योदात्तं एवं माहिकार्षीमित्याहो एतदभावे प्रत्ययस्वरेण तोदात्तं स्या
च्चित्त्वे नागमस्तानुदात्तपदमिति परिभाषालब्धागमानुदात्तत्वबाधेपि सार्वधातुकस्वरस्य प्र
त्ययाद्युदात्तत्वस्य बाधे मानाभावात् विकरणस्वरस्य सार्वधातुकस्वरबाधकत्वाद्वेत्याह॰ अवि
टः सिचः परस्यापि इत उपसंख्यानं माहिकार्षं पदे आद्युदात्तं पक्षे तोदात्तं न च माहिकार्षीदित्यत्रापि
इटः पित्त्वादस्यापं स्वरः। प्राप्नोति आगमानुदात्तत्वस्य सर्वबाधकत्वमिति ह्वे॰ ह्वे॰ सिजिति सूत्रे कैय
टो तः॰ किंचेटः पूर्वमन्तरङ्गत्वात्स्वरे कृते ततः इटि लक्ष्यलक्षणास्येति न्यायेन पुनः प्रवृत्तिः अत एतादृशे।

राम
४२

ष्येमाद्दिकार्थमित्येवोदात्तहतमिति त्विकः यलिचसेटीडं अत्राचष्ट इतिवर्त्ततरीतिभाष्येस्पष्टं अंजतेभ्यो विहितोपस्थल
सदृतहतेतपदे स्वत्रतआदिस्त्र उदात्तावास्तु रित्यर्थः पद्मेलित्स्वरः आदिर्णमुलीत्यतोत्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमा
नेवाग्रहणंकार्यि विकल्पार्थसदाहेरपिकार्यं प्रापयतीत्याह आदिर्वेति अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्ततेः फलमाह आ
देतिपर्यायेणेति नतुयुगपतः अतएव तवैदत्याहो युगपतग्रहणात् तल्लिगात् यलिर्किलुलुविकः सेटीति
किंपपाधः स्वउग्रहणांतुयस्डामभस्तदातस्याहात्तार्थेस्यात् ततएव पयालुलविधेत्याहोचनुग्राणापिपेत्याहे
त्रयाणामेवमिड भावे पिस्यात सेङ्ग्रहणात्तुसे घेवभवति एवंच पयाथेत्यत्र लित्स्वरएवान्त्रजंतेभ्यः किंविभे
दिथ यपिथेत्याहोपरत्वाहातोलोपजतात्पर्येणनास्तीतिविहितरत्तुक्तौं उपोत्तमं रिति प्रत्ययस्वराणवाहोप
आहवनीयेवाङ्गलकाहधिकरणेणनीयप्राणानार्थोत्कर्मणिवाततेणंति समासे कृडुत्तरपदप्रकृतिस्वरःइ
तिप्रत्ययस्वराःसमासस्य पत्तक्रियमिति पष्ठातत्पुरुषः आशद्देकारस्योदात्तत्वेआतरतम्यादिपडंष्पुदात्तः
हल्स्वरमाप्नोव्यंजनस्याविद्यमानवद्भावात राजहषद्वित्याहोषकाराकारउदात्तः पर्यायेणनानापदहानोस्व
रमाप्नेणमारंधःउदात्तस्वरितयोगोति उदात्तस्वारितग्रहणामनुवर्त्तमानंतद्वतिवर्त्तते पूर्वपदसामानाधिक

शा॰बो॰
८३

रणात्। एवं च पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्तस्य योरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणाभिभावः। यद्वा पूर्वपदस्येव चित्स्व
रः पदस्य शाहावर्त्तनेनाद्यं कुगतीत्यत्र केयरेस्यणं चित्रमश्ववदिति चित्रां प्रपतदिति प्रवः कार्त्स्न्यं पयस्येति चित्रश्र
वाः। ततस्तमप्। बहुव्रीहाविति किं राजपुरुषः पूर्वं समं तु समपादश्च उदात्तस्वरितनापुक्तापूर्वं पदको
सावकाशं समपाद इति। समशब्दस्त्वाव समसिमेत्यनुदात्तानीत्यनुदात्तः। ह ऋह त्तस्कास्कन्नोऽमवित्याहणादस्
ह्रोऽसषादित्वाद्यादयुदात्तः। नन्वत्रास्मिन्स्वरे सत्यपि समासान्तोदात्तत्वं भविष्यतिः प्रियविश्वदत्यादौ तुन
एकपदे द्वयोरुदात्तयोरसमावेशस्योक्तत्वेनासंभवादिति चेन्न सत्यपि संभवबाधनं भवतीत्यगाकाराहृदे
शः अन्यथोदात्तस्वरितयोः समावेशाभावे ज्ञापकाभावान्मनुष्यनाथा इत्यत्रोभयोः समावेशः स्यादि
त्याहुः। तत्पुरुषे तुल्यमहान्निति। तुल्यशब्दोऽयं पदत्त्र्याद्युदात्तः। मदयत्सवमिति मदेर्देशापितादृदशवादेश
न्तस्य षष्ठादसत्त्वादार्धधातुकत्वनशवभावादडुपदेशादिति निघाताभावेऽप्रत्ययाद्युदात्तत्वामेव रीत्यास्ने
यस्तानन्तप्रतिसावधातुकत्वाश्रयणात्। छन्दसि दृष्टानुविधानान्वा वैपरीत्यं शक्यपरेत्यमदयपष्ठहोनाद
तेः धादसत्त्वादे गोत्राविवत्स्वरामावः ननु परमकारकपरस्यपरमेणाकारकोपगमकास्केरत्यर्थे समास

राम
८३

गतिप्रसंगः द्वितीयात्तृतीयासप्तम्यंतं पूर्वपदं स्यात् न हि विशेषणानां समासः अयमंततानामेवेति नियमो

स्तीति चेन्न लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया द्वितीयादिशब्दोच्चारणेन विहितसमासस्यैव ग्रहणात्

शस्त्रीति गोरादित्वात् ततः अव्ययेन अन्नकुः निपातस्यादिवत्सिद्धेनञ्ग्रहणमकरणीयमित्यादेर्हेयः परस्या

पि कृत्स्वरस्य बाधनार्थं अव्ययीभावसंज्ञितशिष्टमव्ययस्वरबाधनार्थमुत्तरस्वरं न्यन्नस तिशिष्ट

विभक्तिस्वरस्य अचत्वारः इत्यत्र सतिशिष्टास्वरस्य च बाधनार्थमित्येके भाष्ये त्वित इत्थंवच

नान्यथारव्यानिच्छन्तुदात्तं पदमितिसूत्रे कुग्रहणं चादिषु पाठाभावात् केचित्तु चादिष्वेव कुश्या

ठाः इह तु नपाद्यः एवं चाव्ययत्वमपि न स्यादिति इत्याहुः स्वान्वेति अत्र समासांतोदात्तत्वमेव

न च मूल स्वं सकारादिषेवास्यांतोदात्तत्वनियात्यतां किमनेनेति चेत्तन्न सामिकृतांतस्वर्पधोत

मित्यादिवारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वात् तदुक्तं पुरस्तात् भाष्यकृतात्वंतोदात्ते निपातनमा

श्रित्य परिगणनं भवन्त्यस्वयत् तत्स्थाप्यभावः सामिकृतंस्वरपंवोतमित्यादौ परिगणनवादि

नामिदासाभारादित्वात्पूर्वपदं प्रकृतिस्वरत्वमिष्यते एवेति मुद्गस्तूरवमितिकालाध्वनोरि

रा॰ शे॰
४४

निर्दिष्टतीया॰ कच्छिता दोस्महीने द्वितीयेति भाव्यं वनातीतत्स्यादेः याथ्याहिरव्रः॰ग्रामगमात्स्यादेशीसि
नरवरः खाद्या रूठमह्यद्यादीनां वेत्ति तस्मान्महन्तं सुखादीन्येवोदाहरणानीति भावः॰मेत्स्यो ह्यमिति
कृत्यत्रन्त्य त्ति समासः कृत्यारोत्तुलक्षणा प्रति पदोक्त परिभाषया न प्रवर्त्तते रत्ति नि रूपेत मस्ह
भिः कृत्य तुल्ये त्ति समास विधायके समास प्रकरणोक्त समासाराद इति कृद्य लोहितो वर्णानां
तरोत्याधुरान्तो॰ वे्देतु कस्मस्यामगारव्याचे हिति कृद्यमानोदात्तः॰ न्यत्र स्तवे एकं वर्णग्रहणं
वर्धः॰ वर्णो वर्णोन त्ति प्रतिपदोक्त समास ग्रहणाद्दित्याकृष्य रित्वगणवामिति॰ अरिञ्चं नो काष्ठंत
स्य गाधं तेन स्य श्य मानन्तस्न मित्यर्थः॰ षष्ठीसमासाएते॰ दा यां घं॰ दीयते स दायांशः॥ समाद
त्तेद्वापादः॰ तस्यभावो दायाद्यं दायादानं तत्तं। वं क्षोवा प्रेक्तते तुल्य लक्षणाथ्या दायाद्य शाह्वा दीयमा
स्यंतेदान्तत्व मेवः॰ नेदायएववर्त्तते॰ यद्वादायादमर्हतीत्यर्थे दंडादित्वाद्यतसचोपदिश्यत त्वान्
नं पूज्यर्थ मनोहारापावेतिवो ध्यमह्याघाशा ह्यनादायमानेदायएवधनस्य दीयाद इति स्वामी
नारानां न च धमा...न्यपश्यते न समासः॰ पर महायाह इति स्वामी सा मासातादा...मेव॰ गान

राम
४४

स्वस्तोरेश्वर॥